Kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar

Rapport 3

MARIEBERGS KYRKOGÅRD

Göteborgs Stadsmuseum

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning

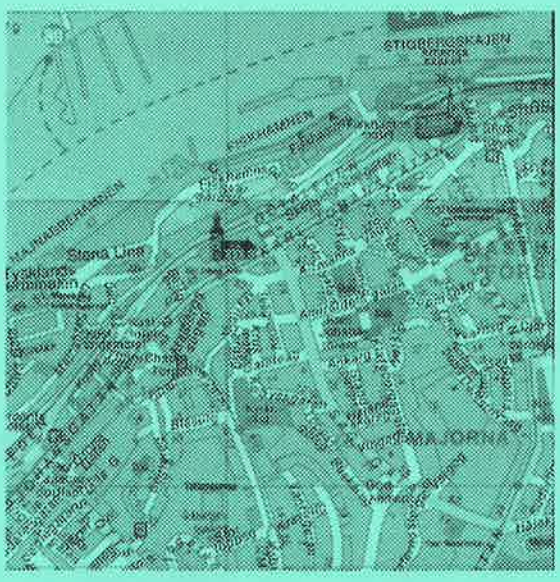

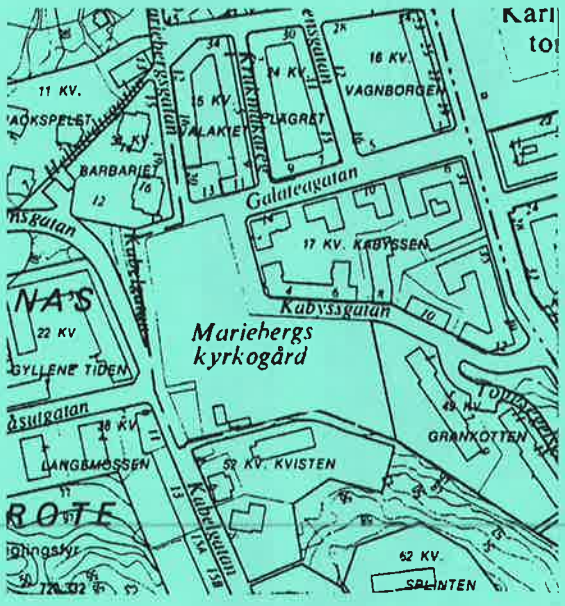

Denna rapport är framtagen av Göteborgs Stadsmuseum i samarbete med Göteborgs kyrkogårdsförvaltning

Text: Karolina von Mentzer

Textbearbetning och lay-out: Karolina von Mentzer och Anna Rygård

Skisser och fotografier 1993: Karolina von Mentzer

Äldre kartmaterial: Göteborgs Stadsmuseum

Omslag: Skiss föreställande Mariebergs kyrkogård, allén och kapellet, av Karolina von Mentzer

Tryckt i Göteborg

Innehållsförteckning

Inledning 1
Historisk översikt 3
Undersökningen av Mariebergs kyrkogård 7
Inventeringen 7
- Kategoriinventering - metodbeskrivning 8
- Tidsperioder 8
- Symboler 9
- Selektiv gravinventering - metodbeskrivning 10
- Fotografering 10
- Blanketter 10
- Arkiv 11
- Litteratur 11
- Tidigare undersökningar 11
Historik 15
Församlingen och kyrkorna 15
- 1787-1866 17
- 1867-1920-talet 19
- 1933-1955 19
Yrkesgrupper och välkända personer 19
Beskrivning 23
Omgärdning 23
Kyrkogårdens planform och kvarterens utseende 23
Kapellet 25
Monumentet 27
Vegetation 27
Gravvårdstyper 31
Sammanfattande karaktäristik 37
Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag 39
Kulturminneslagen 39
Begravningslagen 40
Bevarandeförslag 40
Skötselråd 42
- Tvättning 42
- Lavar 42
- Lagningar 43
- Flisor 43
- Gjutjärn 43
- Inskriptioner, förgyllning och målning 43
Källor och litteratur 57
Otryckta källor 57
Tryckta källor 57
Bilagor

Inledning

Begravningsplatser är kulturhistoriskt intressanta miljöer stadda i ständig förändring. Det är därför viktigt att varje förändring görs med utgångspunkt från en kulturhistorisk kunskap om den aktuella begravningsplatsen.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning har tagit initiativ till ett samarbete med Göteborgs Stadsmuseum för att genomföra kulturhistoriska kyrkogårdsinventeringar. Inventeringen utgör underlag för bedömningen av de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna i Göteborgs kyrkliga samfällighet rymmer. Denna rapport behandlar Mariebergs kyrkogård i stadsdelen Majorna, kyrkogårdsförvaltningens västra distrikt. Avsikten är att rapporten skall fungera som vägledning inför den kommande vården och planeringen av kyrkogården. Bevarandeförslaget skall leda till ett skydd av kyrkogårdens värdefulla innehåll.

Inventeringen är genomförd under våren 1993 av Karolina von Mentzer. Originalmaterialet förvaras i Göteborgs Stadsmuseums arkiv. För rapporten svarar bebyggelseantikvarie Karolina von Mentzer vid Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning och antikvarie Anna Rygård vid Göteborgs Stadsmuseum.

Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige

Det kristna begravningsskicket samt kyrkogårdarnas uppkomst och utseende har under historiens gång förändrats. Faktorer som påverkat kyrkogårdarnas utveckling har bl a varit hälso- och hygienaspekter, myndighetsförordningar, lokala traditioner, kyrkans lära, trädgårdsideal och ekonomi[1].

De medeltida kyrkorna byggdes ofta med en tillhörande liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen.[2] Denna tradition har levt kvar i modern tid, främst i stadskyrkogårdarna där fortfarande många gravar är familjegravar [3]. De första kyrkorna var ofta befästa och sedan behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén.[4] På äldre kyrkogårdar fanns ofta flera entréer. Dessa benämndes efter sin traditionella användning; "likporten" "prästgårdsgrinden", etc. På Sveriges kyrkogårdar har genom tiderna olika slags byggnader förekommit på själva kyrkogården. Klockstaplar placerades ofta på en kulle bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå så långt som möjligt. Lokala variationer i utseende och material har utvecklats. Det var även vanligt att under medeltiden och tiden därefter uppföra en sk "tiondelada", då kyrkan fick tionden av spannmål, som skulle förvaras någonstans. Byggnaderna var inte speciellt påkostade utan uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom t ex tegel eller i de skogsrika trakterna i Sverige, av timmer.

Med föreställningen om en individuell uppståndelse var det nödvändigt att uppsamla och tillvarata de ben som vid nya grävningar kom i dagen på kyrkogården. Till detta ändamål uppfördes benhus, vilka har störst utbredning i de södra delarna av Skandinavien.

Kyrkogården fungerade under lång tid både som område för kyrkliga ceremonier och som samlingsplats för handel. Det var vanligt att kungligheter och högadel begravdes inne i kyrkobyggnaderna.[5] Under senmedeltiden fick adeln samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Församlingens stora flertal begravdes i området kring kyrkan. De gravsattes i sk varv, där den enskilda gravplatsen markerades med en kulle eller ett träkors.

På 1600-talets kyrkogårdar rådde ännu i stort sett medeltida förhållanden. Kyrkorummet utgjorde fortfarande platsen för de förnämas gravar.[6] Under denna tid betade djuren på kyrkogårdarna. Det ingick i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur (detta privilegium fanns kvar fram till år 1819). Redan år 1554 sände Gustav Vasa ut ett förmaningsbrev i Sverige. Däri stagades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen mycket att klockarprevilegierna

---

[1] Bucht, E, s 12

[2] Wadsjö/Ambrosiani s. 11-21

[3] Wadsjö/Ambrosiani s. 45

[4] Wadsjö/Ambrosiani s. 11-21

[5] Bucht, E, s. 12

[6] Bucht s. 18

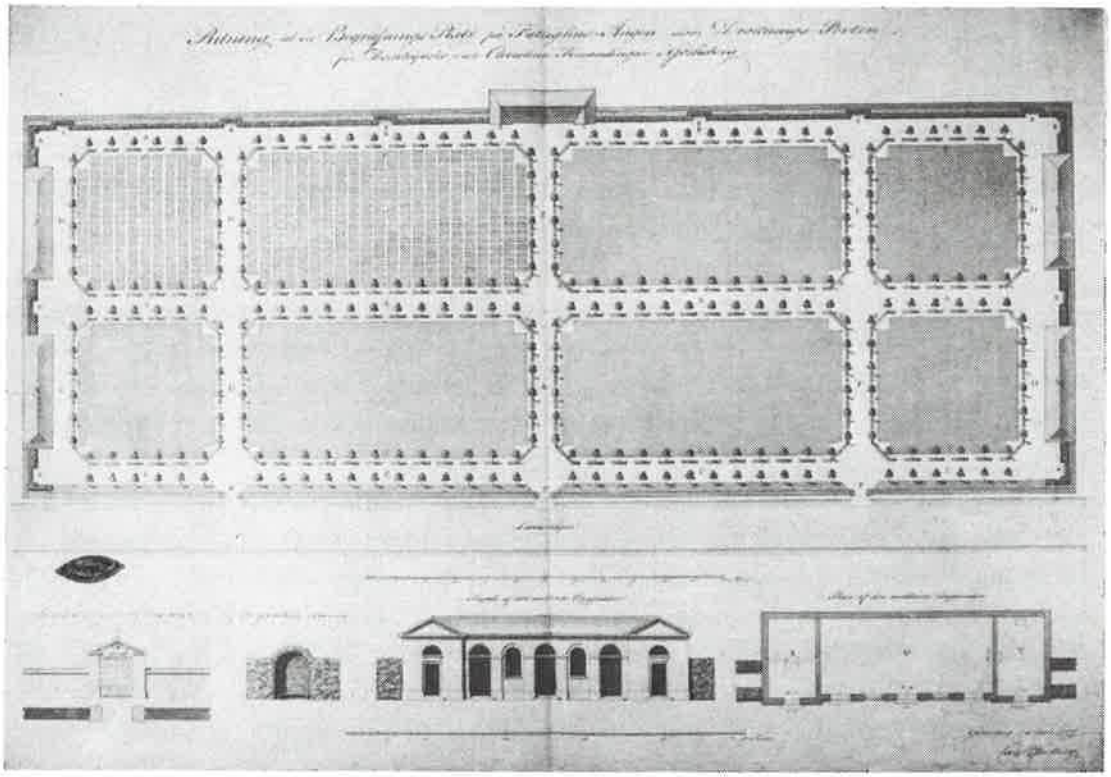

Planritning över Stampens kyrkogård, upprättad av C. W. Carlberg år 1797. Planen visar ett regelbundet kvarterssystem med trädrader utmed kvartersgränserna.

fortfarande levde kvar. Under 1600-talets slut övertog staten kyrkans plikter och rättigheter. Med stormaktstidens krig kom de utländska influenserna. Mot slutet av 1600-talet började trädplanteringar på kyrkogårdarna förekomma i form av lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården[7]. Trettioåriga kriget medförde internationella kontakter med Tyskland och sedan Frankrike, som med tiden influerade och påverkade den svenska trädgårdskonsten och även de svenska kyrkogårdarna[8].

Fram till 1783 var det fortfarande vanligt med begravningar inne i själva kyrkobyggnaden, men upplysningens idéer resulterade det året i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna. Hygien hade blivit viktigare än tidigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Redan tidigare hade man anlagt sådana kyrkogårdar, men dessa var oftast avsedda för farsotsoffer eller fattiga.

Under 1800-talet fick kyrkogårdskonsten ett genombrott. Gustav IV Adolf drev igenom en författning år 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering och striktare planer.
År 1815 beslöt den svenska riksdagen att begravningar på kyrkogårdar i städer eller byar måste upphöra[9]. Istället skulle nya begravningsplatser anläggas utanför städerna och byarna. Efter år 1815 utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter. Gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster blev allt mer vanligt. De nya kyrkogårdarna anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Den inhägnade parkens karaktär var ett ideal. Trädbeståndet skulle skänka begravningsplatsen en parkkaraktär, men även rena mark och luft. Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell. Kyrkogårdarnas mest framträdande platser såldes som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Gravkonsten utvecklades alltmer, innehållande olika konststilar, stenhuggartraditioner och järnindustrins gjutna järnkors, kedjor och staket, men fortfarande under första hälften av 1800-talet begravdes stora delar av allmänheten i varv med gravkullar och/eller träkors.

1900-talets början kan kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Under denna period utvecklades skogskyrkogårdarna. Gravvårdar tillverkades under de första decennierna med i princip samma hantverksmässiga metoder som varit i bruk under senare delen av 1800-talet. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Gravvårdar av trä och järn förekommer knappast efter 1920-talet. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererad massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som i bl a har lett till att den variationsrikedom som tidigare var vanlig till stora delar försvann.

---

[7] Wadsjö/Ambrosiani s. 47

[8] Bucht s. 18

[9] Bucht s. 28

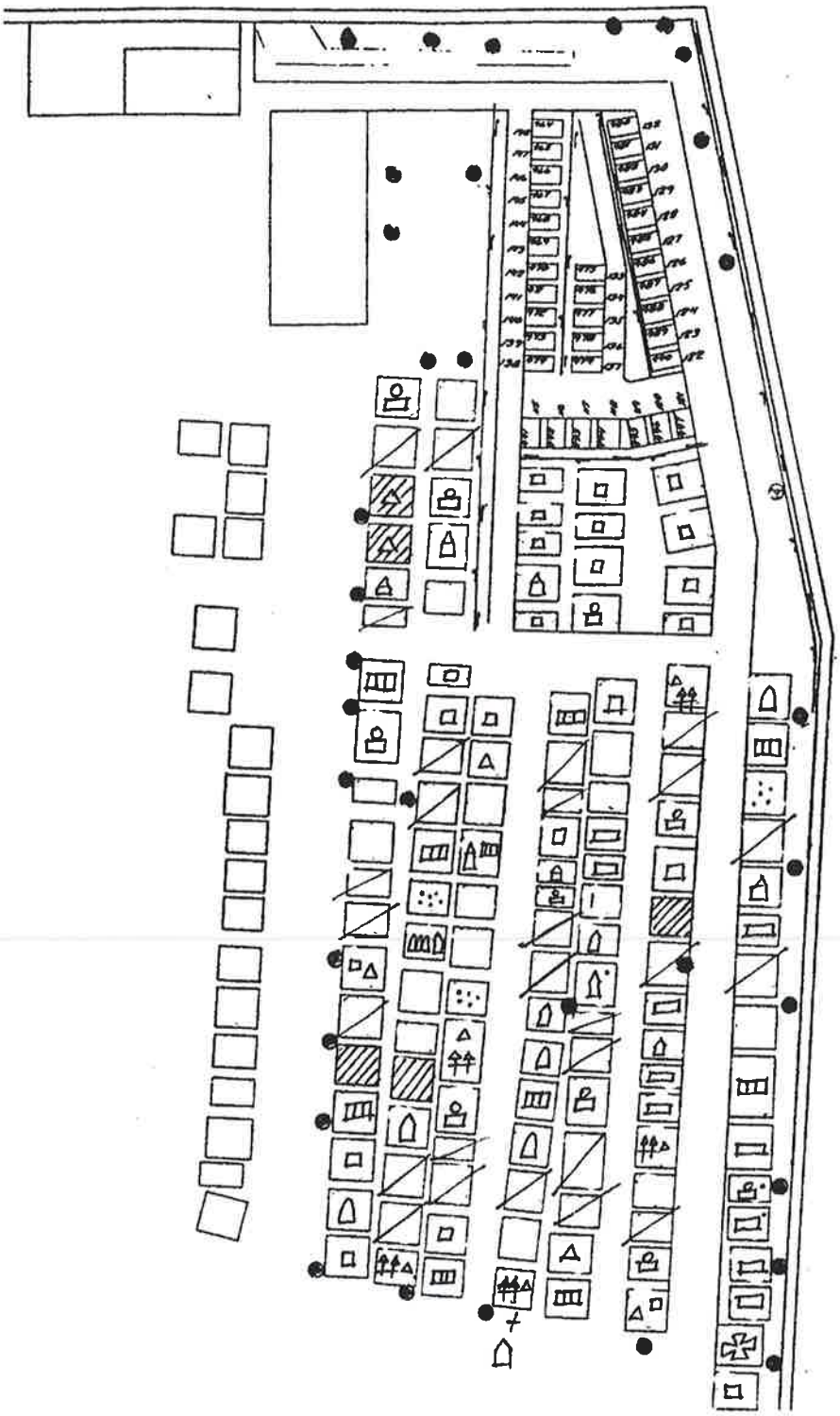

Bilden visar en kategoriinventeringskarta med symboler över kvarter 3.

Undersökningen av Mariebergs kyrkogård

Undersökningen av Mariebergs kyrkogård är en del i inventeringsarbetet med Göteborgs kyrkogårdar. Denna rapport bygger på den aktuella inventeringen och de skriftliga källor som studerats. I rapporten ingår en historik, en beskrivning och karaktärisering av kyrkogården, en sammanfattande beskrivning av gravvårdarna och en kulturhistorisk bedömning med bevarandeförslag.

Målsättningen har varit att precisera de kulturhistoriska värden som kyrkogården rymmer för att ett bevarande av dessa värden skall bli möjligt. Förhoppningen är att museets kulturhistoriska ställningstaganden och bevaradeförslaget skall fungera som råd och riktlinjer vid eventuella förändringar av såväl kyrkogården som helhet som av de enskilda gravplatserna.

Inventeringen

Inventeringen av Mariebergs kyrkogård har utförts under våren 1993. Metoden är en utveckling av de riktlinjer som Riksantikvarieämbetet sammanställt i "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser" (1985, 1990).

Undersökningen är i fysiskt hänseende avgränsad till att behandla området innanför kyrkogårdens omgärdning. Omgivningen kring Mariebergs kyrkogård beskrivs översiktligt i kapitlet "karaktäristik". Den tidsmässiga begränsningen har en naturlig avgränsning bakåt i tiden till anläggningsåren 1787-88. De gravnummer som kyrkogårdsförvaltningen använder har också använts i inventeringen. Vissa gravar saknade nummer och gravkartan har därför kompletterats av museet med några få nya nummer med bokstaven Ö (övriga gravar) före siffran.

Kyrkogårdens omgärdning, struktur och form samt kapellet har inventerats och jämförts med de arkivaliska källorna. Med underlag från den tidigare utförda inventeringen av Djurgårdskyrkogården har en något mer översiktlig inventering av gravvårdarna utvecklats. Syftet var att på ett tidigt stadium ge en möjlighet att urskilja förekommande tidsperioder och formdetaljer utan att vara alltför tidskrävande. Denna metod kallas *kategoriinventering* och är en totalinventering med syfte att samla in uppgifter om när gravplatserna är uppförda och även vissa viktiga formmässiga detaljer. Kategoriinventeringen kompletteras av en *selektiv gravinventering,* där enstaka unika, gamla eller representativa gravplatser väljs ut för en mer grundlig dokumentation (i detta fallet fotografering och i vissa fall kompletterande inskriptionsbeskrivning).

Beträffande inventeringen av varje enskild gravplats, har inga typer av dekorativ plantering nämnts utom i de fall där planteringen bedöms vara av äldre slag, t ex buxbom eller sedum.

Kategoriinventering - metodbeskrivning

En kategoriinventering är uppbyggd som en översiktlig registrering av samtliga gravar på en kyrkogård. I detta arbete har tidsperiodkategorier använts. Tidsperioderna är här utformade för att möjliggöra en kartläggning av den historiska utvecklingen och är inte exakta. Indelningen av de olika tidsperioderna är gjord utifrån en kunskap om förändringarna i gravvårdstyper genom historien. Varje grav tilldelas en tidsperiod efter sin form och de årtal som går att avläsa på vården. Tidsperiodindelningen börjar med den första graven på kyrkogården och slutar i nutid (1951 och därefter). För att komplettera dateringsuppgifterna registreras dessutom vissa gravvårdsmaterial och gravvårdstyper, se förteckning här nedan.

Tidsperioder

före 1830
röd
Denna tidsperiod karaktäriseras till största delen av kalkstenshällar, med släta sidohällar och en takhäll med inskription, som ibland har lågerhuggen fris. Från samma tidsperiod förekommer även stående gravstenar i kalksten eller granit med inskription. Omgärdning är ovanligt.

1830-1850
lila
Denna tidsperiod representeras av kalkstenshällar med inskription på ovansidan. Stående tunna gravstenar i kalksten förekommer i lika stort antal som hällarna. Omgärdning är ovanligt.

1850-1870
rosa
Vanliga gravvårdar under denna tidsperiod är stående, tunna gravstenar av kalksten. Gravstenarna står antingen utan omgärdning eller med en stenram av granit. Under denna tidsperiod förekommer vårdar med järndetaljer sparsamt.

1870-1880
blå
Gravstenarna från den tidigare delen av denna period har ofta grovhuggna sidor och slät framsida med en polerad yta. Det genomgående materialet är granit i olika färgnyanser. Många gravplatser har stenram. Under denna tidsperiod är gravvårdar med järnstaket vanligt.

1880-1890
ljusblå
Järnstaketen dominerar denna period med eller utan stående sten. Inskriptionsplatta sitter vanligen på en kortsida. Kors av järn med inskription och mindre dekorationer förekommer ofta, vanligen utan omgärdning. Gjutjärnsstaket på stenram förekommer också i kombination med en stående hög sten. Den obeliskformade stenen av granit (oftast svart) börjar förekomma.

1890-1900
ljusgrön
Den obeliskformade gravstenen är en vanlig gravvårdstyp från denna tidsperiod. Under samma tidsperiod förekommer även andra slags stående, men fortfarande i allmänhet höga gravstenar, vanligtvis med stenram. Järnstaket är relativt vanligt.

1900-1910
mörkgrön
Höga och kraftiga stående gravstenar med stenram och gravplatser med kraftiga, ofta grovhuggna eller på annat sätt formgivna stenramar men med låga gravstenar som ofta utgör en arkitektonisk enhet tillsammans med ramen är kännetecknande för tidsperioden.

1910-1920
gul
Perioden representeras av både vårdar med grövre utformning med grov ram av granit, och av släta låga gravvårdar med större betoning på sten och ram som en helhet. Finlemmade former blir allt med förekommande.

1920-1935
brun
Gravvårdarna från denna tidsperiod är breda med släta ytor och ramarna utgör vanligen en enhet med inskriptionsstenen.

1935-1950 orange Gravvårdarna karakteriseras nu av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Stenytorna är släta och ofta polerade. Även många liggande stenar är från denna tidsperiod.

efter 1951 neongul Gravvårdar från perioden efter 1950 visar ett stelare formspråk rakare former och slätare ytor. Gravstenarna är stående eller liggande och stenramen är tunn och polerad.

Symboler

JÄRNSTAKET

DEL AV JÄRNSTAKET

JÄRNVÅRD

INSKRIPTIONSPLATTA

JÄRNKORS

STENKORS

HÄLL FÖRE 1850 CA

SEN HÄLL / LOCK

HÖG STÅENDE STEN / OBELISK

1870/1890-TALSSTEN / RUNDAD

FORMGIVEN STENRAM (OCH STEN I ETT)

ÄLDRE STÅENDE KALK- MARMORSTEN / 1850-60

BUXBOMSHÄCK

SEDUMTÄCKT YTA

SEN STÅENDE ENKEL GRAVSTEN

 STENRAM

TOM STENRAM

Katgoriinventeringen redovisas i kartform för respektive fält med gravplatserna markerade med färger och symboler. Materialet förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Selektiv gravinventering - metodbeskrivning

Efter den totala kategoriinventeringen av kyrkogården gjordes ett urval av gravvårdar som skulle ingå i det vi kallar den selektiva gravinventeringen. Urvalet bestämdes efter tidigare givna fasta kriterier;
- alla gravvårdar uppförda före år 1870
- alla gravvårdar med järndetaljer

och dessa kompletterades genom kriterier med något mer obestämd karaktär;
- speciell konstnärlig utformning
- tidstypisk utformning
- gravvårdar hotade inom en snar framtid
- gravplatser av person- och stadshistoriskt intresse

Den selektiva inventeringen omfattar fotografering och för vissa gravvårdar avskrift av inskriptionstexten. Totalt har ungefär 130 av kyrkogårdens ca 1000 gravvårdar inventerats på detta sätt. Detta material förvaras vid Göteborgs Stadsmuseum.

Fotografering

Kyrkogården som helhet har dokumenterats i översiktsbilder, samt detaljfoto av t ex omgärdning, vyer över de olika kvarteren och allén. Alla gravplatser är inte fotograferade, utan endast de som ingår i den selektiva inventeringen. Fotograferingen utfördes med svart-vit småbildsfilm. Varje fotokopia är monterad och förvaras i pärmar, där även en förtydligande inskriptionsbeskrivning i vissa fall sitter i anslutning till fotografierna över gravvårdarna. Negativnummer redovisas under respektive fotografi. Negativen och fotokopiorna förvaras i Göteborgs Stadsmuseums arkiv.

Blanketter

I arbetet med inventeringen av Mariebergs kyrkogård har två olika blanketter använts och dessa beskrivs nedan.

1. **"Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser"**, behandlar kyrkogården som helhet. Blanketten innehåller uppgifter om anläggningsår, utvidgningar, förändringar och byggnader, samt innehåller även en beskrivning, där uppgifter om omgärdning, vegetation, gångsystem och nutida prägel ingår. Den innehåller även en kulturhistorisk bedömning av kyrkogården. *(se bilaga 1).*

2. **"Kompletterande inskriptionsinventering"**, är en blankett som är skapad för att ge möjlighet att förtydliga inskriptioner på de gravstenar som fotograferats, där inskriptionen kan vara svår att se på fotografiet. *(se bilaga 2)*

Arkiv

Själva inventeringen har föregåtts av arkivstudier. Följande arkiv har använts:
* Kulturminnesvårdsavdelningens arkiv, Göteborgs Stadsmuseum.
* Göteborgs Stadsmuseums arkiv.
* Landsarkivet i Göteborg.
* Stadsarkivet i Göteborg.
* Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Kulturmiljöenhetens arkiv.
* Stadsbyggnadskontoret i Göteborg, Plan- och mätningsarkivet.
* Göteborgs byggnadsnämnds arkiv.
* Göteborgs kyrkogårdsförvaltnings centralarkiv.
* Västra kyrkogårdens arkiv
* ATA, Antikvariskt Topografiskt Arkiv i Stockholm.

Litteratur

En källa som har varit mycket värdefull i vårt arbete, både när det gäller datering av de äldre gravarna och identifiering av de svårtydda gravhällarna från 1800-talets början, är "Gravskrifter på Göteborgs stads och näraliggande församlingars begrafningsplatser". Boken är tryckt år 1869 och innehåller avskrifter av ett urval av de gravvårdar som då fanns på "Mariebergs Begrafningsplats". Axel Rosén har skrivit boken "Det forna Majorna i ord och bild" (1938). Boken har gett kunskap om Majornas historia och kapitlet "Majornas kyrkor och kyrkogårdar" bidrog med användbar information om Mariebergs församling och dess kyrkogård. I Fredbergs bok "Det gamla Göteborg" finns ett avsnitt om Mariebergskyrkogården. Per Pehrsson ger i boken "Majornas kyrkokrönika" (1926) en uttömmande historik om kyrkolivet i Majorna, där även kyrkogårdar beskrivs kortfattat.

Bland den litteratur som behandlar kyrkogårdar ur ett kulturhistoriskt perspektiv kan "Kyrkogårdskonst" från 1919 av Ambrosiani och Wadsjö nämnas. "Kyrkogårdens form och miljö" tar upp aktuella planeringsfrågor och har Riksantikvarieämbetet som en av utgivarna. "Kyrkogårdens gröna kulturarv" behandlar kyrkogårdens vegetation ur ett kulturhistoriskt perspektiv och har varit till vägledning i vårt arbete. Vidare har tidigare inventeringar av kyrkogårdar i bl a Jönköpings och Älvsborgs län studerats.
Till sist vill jag även nämna Malin Fajerssons examensuppsats, Gravstenar - en spegling av samhället, vid Institutionen för Kulturvård, Göteborg. Uppsatsen behandlar den tekniska utvecklingen av gravstensframställningen under 1900-talet, samt hantverkets betydelse för gravstenarnas utseende.

Tidigare undersökningar

I början av 1980-talet gjordes en kortfattad inventering av Mariebergs kyrkogård. Den ingick i forskningsprojektet "Begravningsplatskulturen i Göteborgs och Bohus län - en kartläggning". Projektet genomfördes under 1979-1981 av ABAKO Arkitektkontor AB, med stöd från Statens råd för byggnadsforskning. Inventeringen innehåller en översiktlig beskrivning av begravningstraditioner och religiositet i

Västsverige, samt praktisk information om Västra distriktet. Därefter en översiktlig beskrivning av Mariebergs kyrkogård med tillhörande gravkarta där träd och annan vegetation är markerade, samt en fotokarta med tillhörande fotoprotokoll. Delar av originalmaterialet finns idag på Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, KME, i Göteborg.

Mariebergs kyrka på en ritning över "belägenheten omkring Göteborg", från år 1809. Original i Göteborgs Stadsmuseums arkiv.

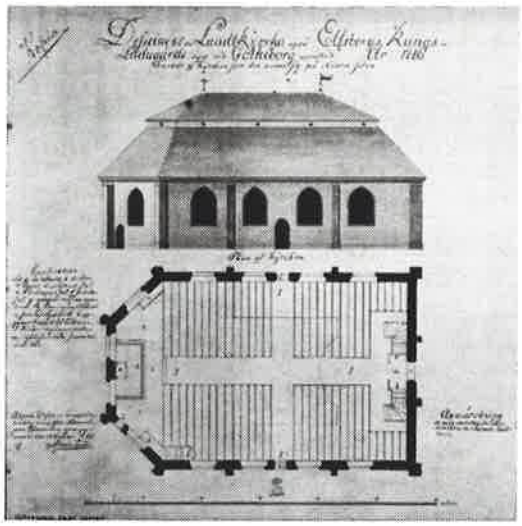

Ritning av "Mariebergskyrkan" utförd år 1786 av Henric Liedin. Det är tveksamt om denna ritning genomfördes. Original i Kungliga Byggnadsstyrelsens arkiv.

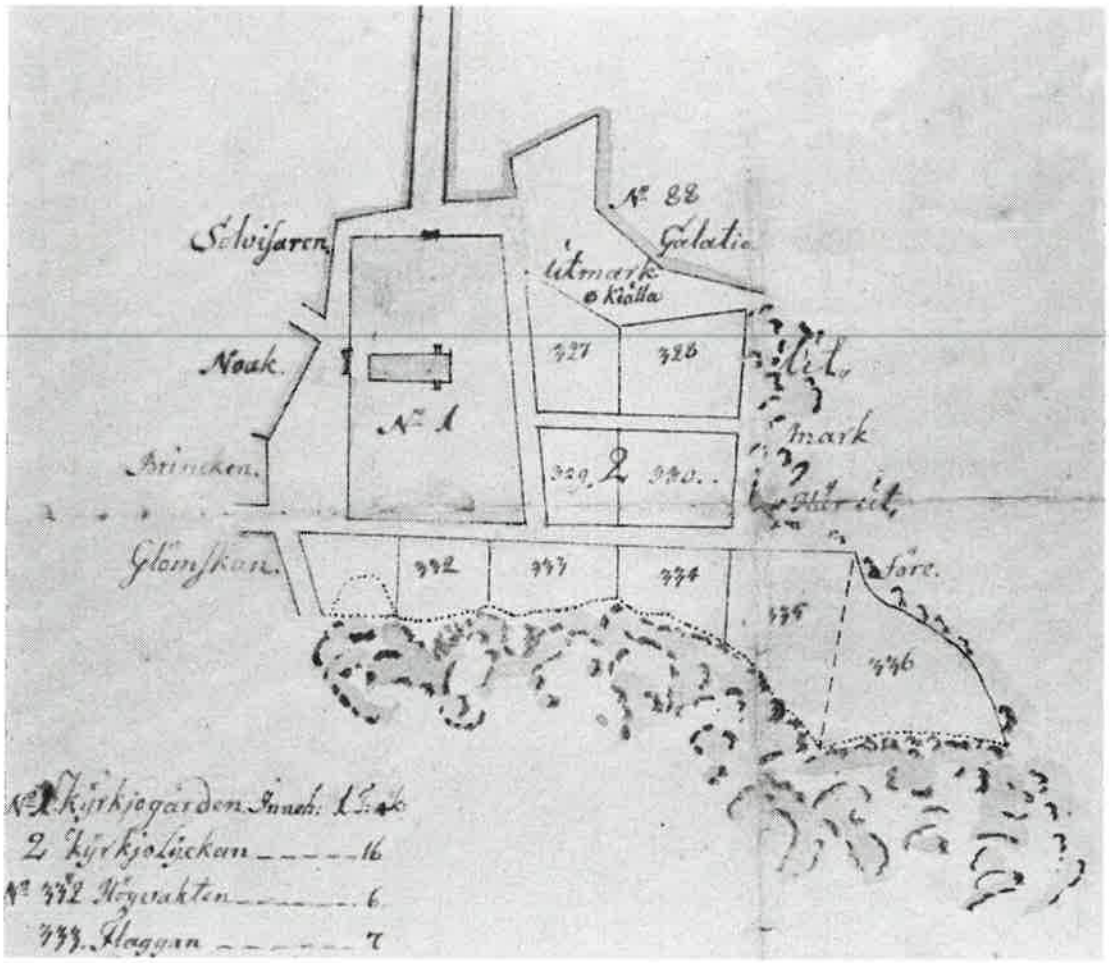

Bilden visar en ritning över Mariebergskyrkogården från år 1797. No 1 är benämnt kyrkogården. Vi ser att kyrkogården hade två entréer, en åt väster och en åt norr. Centralt belägen är "materialboden" för gudstjänständamål. Original i Västra kyrkogårdens arkiv.

Historik

Församlingen och kyrkorna

Under lång tid fanns varken egen kyrka eller egen begravningsplats i Majorna[10]. Majorna tillhörde Örgryte socken och landsförsamling, vilket var ett ständigt ämne för stridigheter under slutet av 1700-talet.[11] År 1770 skapade Örgryte församlingsprost Wallerius ordning i stridigheterna genom ett kungligt brev som hänvisade de som bodde i Majorna och inte tillhörde Varvsförsamlingen att "hålla sig till Örgryte landsförsamling, inom vilken socken dessa ägor är belägna". Majborna böjde sig för påbudet, men vägen till Örgryte var för lång och frågan om kyrkobygge och kyrkogård uppkom.

Ett initiativ till kyrkobygge kom den 1 dec 1784, då Majborna begärde att få bygga en kyrka. Genom en kunglig förordning 31 juli 1776 föreskrevs att kyrkor endast skulle få byggas av sten. Man begärde därför från Majbornas sida att få nådigt tillstånd att, tills kyrkan blev färdig, få hålla gudstjänst i "materialboden". I maj 1786 medgav konungen att offentlig gudstjänst skulle få hållas på vanliga söndagar samt högtidsdagar i ett inom församlingen beläget enskilt hus, tills dess annexkyrkan av sten blev färdig.

Beträffande Mariebergsförsamlingens gudstjänstlokal är källorna till viss del inte helt tydliga. Det finns en ritning på "Mariebergskyrkan", daterad år 1786 (se bild). Om denna kyrka någonsin blev uppförd är mycket tveksamt. Enligt Per Pehrssons "Det gamla Majorna" fungerade den ovan nämnda materialboden som gudstjänst-lokal, byggd på kyrkogårdsområdet avsedd för det planerade bygget av stenkyrkan.[12] De små tillgångar som församlingen hade räckte inte till ett kyrkobygge. Materialboden utvidgades och underhölls för att kunna fortsätta att tjäna som gudstjänstlokal. Enligt Rosén ska detta provisorium ha hetat Mariakyrkan och det kom att vara i 40 år. På en mindre karta från år 1787 står inskrivet vid byggnaden: "en materialbod hwar uti Gudstjensten nu förrättas".

År 1786 räknar Majförsamlingen, snart kallad Mariebergsförsamlingen, sin existens som annexförsamling till Örgryte landsförsamling. Det första den nya församlingen ordnade var begravningsplatsen, Mariebergskyrkogården. Mariebergsförsamlingen omfattade år 1800 2400 personer[13]. Kyrkoproblemet kvarstod och år 1820 träffades en överenskommelse på sockenstämma med Mariebergs- och Varvsförsamlingarna om byggande av gemensam kyrka.[14] I Fredberg berättas att "Mariakyrkan" eller "Mariebergskyrkan" under denna period hade tjänat ut sitt syfte, vilket resulterade i

---

[10] Rosén, s. 364

[11] Pehrsson, Per s. 76

[12] Pehrsson, Per s. 78

[13] Fredberg, s. 95-96

[14] Rosén, s. 366

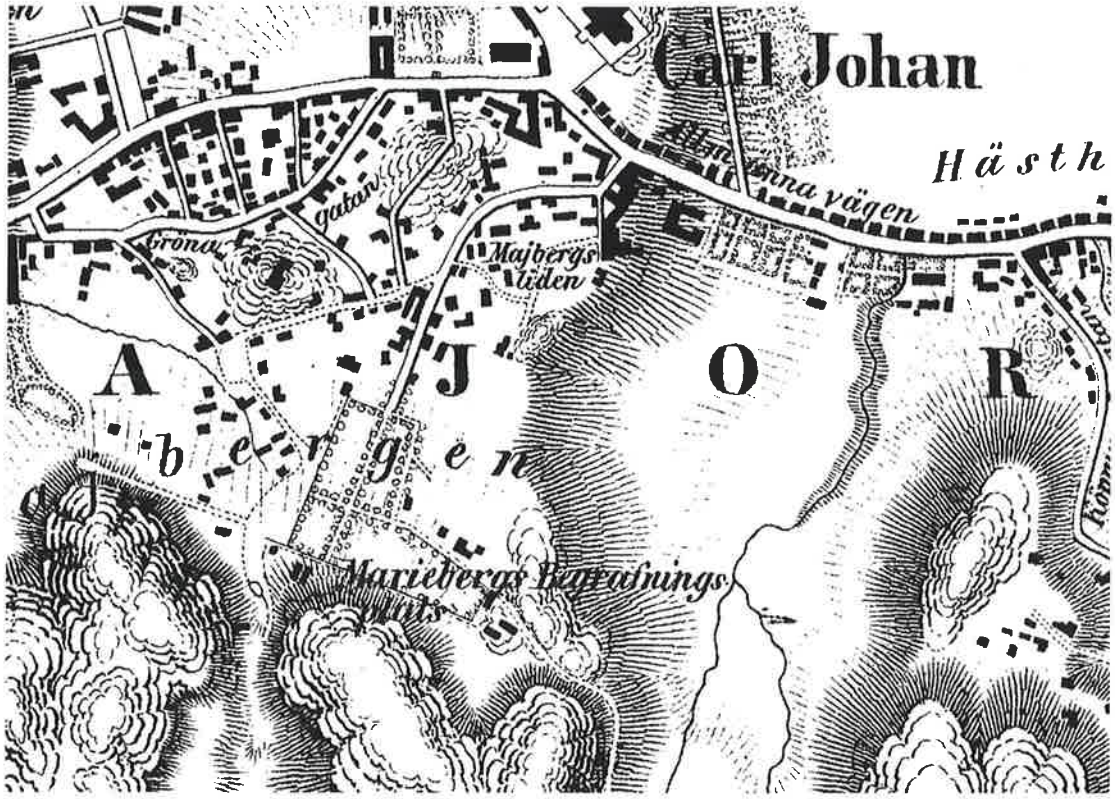

Karta över över staden Göteborg från år 1855. Vi ser en detalj av Majorna med Mariebergs kyrkogård. Kyrkogården har delats in i kvarter och trädrader är planterade utmed kyrkogårdens yttre gräns samt utmed kvartersgränserna. Kyrkogården har en entré i norr. Original i Göteborgs Stadsmuseums arkiv.

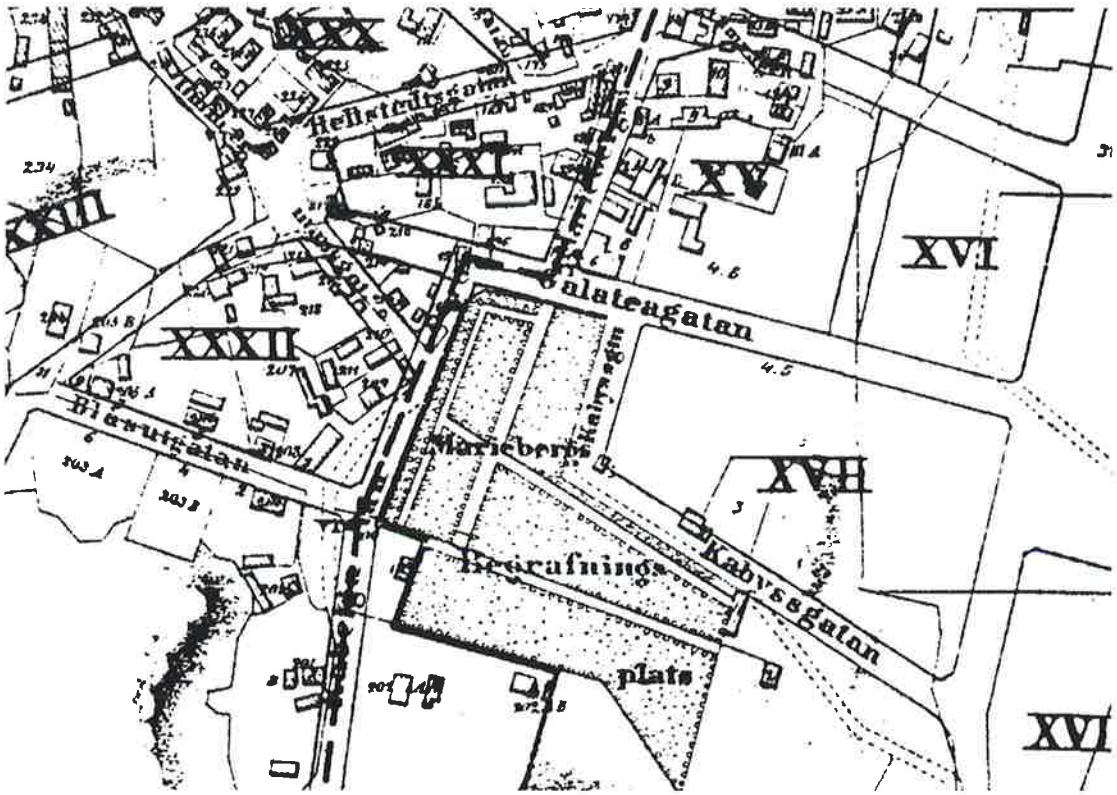

Förslag till roteindelning och numrering av kvarter, Majorna. Karta från år 1901. Vi ser en detalj av Majorna med Mariebergs kyrkogård. Synligt på bilden är att kyrkogården nu har utvidgats och kompletterats med en gång från öst till väst. Kapellet är synligt, på den plats det står än idag. Original i Plan- och Mätningsarkivet, Göteborg.

att den revs någon gång på mitten av 1820-talet [15]. Den nya kyrkan, Carl Johanskyrkan invigdes år 1826[16]. Församlingarna sammanslogs, efter många stridigheter, enligt beslut år 1824 och kallades under perioden 1820-1828 Förenade Kustförsamlingen. Sedan dess heter den Göteborgs Karl Johans församling [17]. Församlingen var annexförsamling till Örgryte fram till år 1883 då den införlivades med Göteborgs stad i samband med stadens indelning i territoriella församlingar[18].

Kyrkogården

1787-1866

Omedelbart efter det att Mariebergsförsamlingen bildades, planerades anläggandet av en kyrkogård på "Majberget". [19] År 1787 var kyrkogården färdig att tas i bruk. Kyrkogården har sedan dess utvidgats två gånger, 1868 och 1933.

På den första ritningen från år 1787 gränsar kyrkogårdsområdet till tomterna 329 och 330 - Kyrkolyckan, 332 - Högvakten, 333 - Flaggan, 334 - Signalen, 335 - Ankaret, 336 - Apelles, 327 - Lägret och 328 - Wagnborgen. Nära ligger också tomterna Solviljaren, Noak, Brincken och Glömskan. Kyrkogården hade två entréer. En av dem centralt placerad på den norra kortsidan och den andra mitt på den västra långsidan. Materialboden är utritad och har en central plats mitt i kyrkogårdsområdet. De första gravplatserna förlades utmed den västra muren i det vi idag kallar kvarter 3 [20]. Numreringen började där kyrkan låg och fortsatte sedan i gravraden mittemot första raden. Här finner vi idag de äldsta gravvårdarna på kyrkogården. Kyrkans placering går att spåra än idag genom att gravvårdarna här är från perioden efter 1820, då kyrkan revs. Detta område ingår idag i kvarter 1. Troligen ganska snart efter anläggningen ska kyrkogården ha utvidgats till att även sträcka sig över det som på kartan från 1787 kallas kyrkolyckan.

Muren kring Mariebergskyrkogården uppfördes år 1842 av sten med slät insida mot kyrkogården. Muren var vid uppförandet 70 famnar lång, 2,5 alnar hög och 1,5 aln bred [21]. Den omlades år 1857[22]. Under 1800-talets första decennier blev det alltmer populärt att plantera träd på kyrkogårdarna i Sverige. Vid 1800-talets mitt var detta helt vedertaget och på en karta från år 1855 syns tydligt att Mariebergs kyrkogård redan har trädrader runt hela kyrkogårdsområdet samt utmed de dåvarande kvartersgränserna.

---

[15] Fredberg s. 95-96

[16] G-P 1989-03-21

[17] Rosén s. 366

[18] Rosén s. 366

[19] Rosén, s. 384

[20] Planritning Mariebergskyrkogården 1933. Ville Blidberg

[21] Landsarkivet, Kyrkoarkiv, Karl Johan, OI:1

[22] Pehrsson, P, s. 179

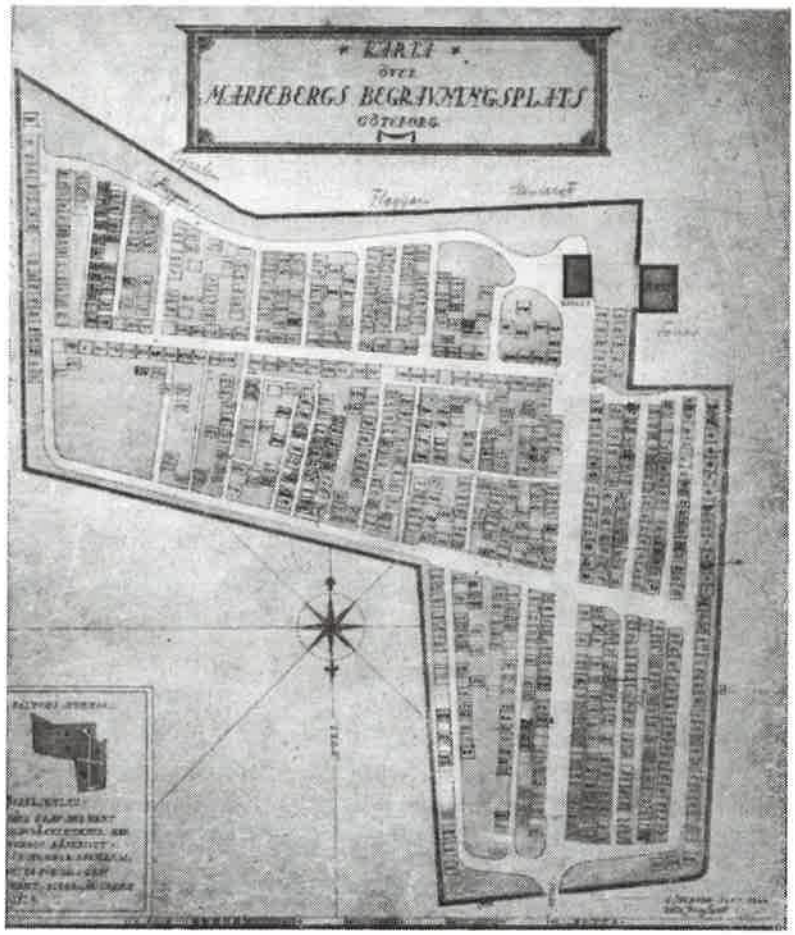

Karta över Mariebergs begravningsplats, upprättad av Ville Berglund år 1926. Kopia i Göteborg Stadsmuseums arkiv.

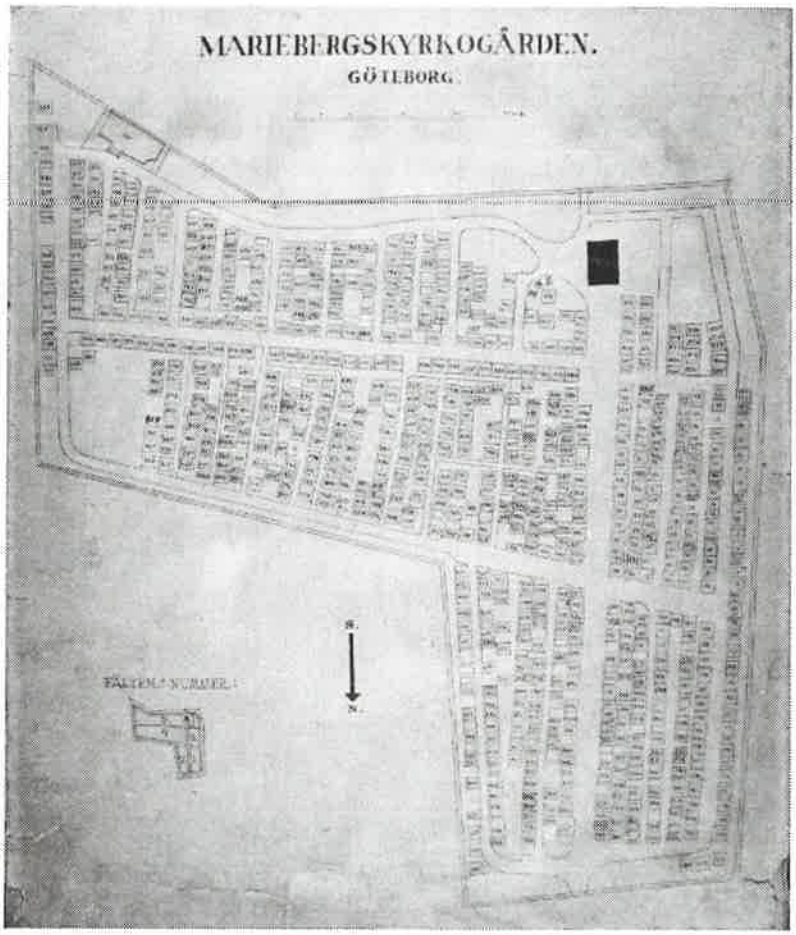

Mariebergskyrkogården Göteborg. Kartan är upprättad av Ville Berglund och visar kyrkogården efter utvidgningen år 1933. Original i kapellet, Mariebergs kyrkogård.

1867-1920-talet

Den stora kolerafarsoten 1834 ska enligt vissa källor ha påkallat Mariebergskyrkogårdens utvidgande[23], men den första dokumenterade utvidgningsfasen är ändå 1867-1868. Den innebar att området söder om stora tvärgången, dvs tomterna Standaret, Flaggan, Signalen och en del av Ankaret, införlivades med kyrkogården.[24] Marken såldes av förvaltarna till trädgårdsmästare Grens konkursbo och priset var 2000 riksdaler. Det nya området ordnades med gångar och plantering[25]. Begravningskapellet uppfördes år 1871[26] men det började användas först år 1883[27].

När kyrkogården år 1868 utvidgades, planterades en ny trädrad utmed det nya kvarteret i det som idag är kvarter 5. Den nya trädraden bildade sålunda tillsammans med den gamla, en almallé, motsvarande den som fanns från entrén till kapellet, fast bredare.

Fram till början av 1870-talet fanns en trätrappa[28] på vardera sidan om muren i den nordöstra delen av kyrkogården. Det var den plats där personer som begått självmord, sk självspillningar lyftes in på kyrkogården. De fick inte föras i procession genom kyrkogårdsporten. [29] De begravdes i nordöstra hörnet av kyrkogården, strax intill muren. Under perioden 1894-1924 uppläts inga nya familjegravar på kyrkogården[30].

1933-1955

År 1933 utvidgades kyrkogården en andra gång, nu i det sydvästra hörnet, genom att tomten Fanan köptes. Där låg en liten byggnad som revs vid utvidgandet av kyrkogården. Kyrkogården fick nu ett hörn i sydväst. Utvidgningen ritades av arkitekt Ville Berglund. I det lilla utvidgade området fortsatte det gamla gångsystemet utmed muren för att sluta bakom kapellet. Kapellet byggdes till åt söder år 1938 [31] och det renoverades år 1955 [32].

Yrkesgrupper och välkända personer

På Mariebergskyrkogården finner man minnesvårdar över många forna Majbor. Ett påfallande stort antal sjökaptener, styrmän och andra sjöfarare har sina gravar här. I den äldsta gravbrevsboken från år 1795 står antecknat 73 sjökaptener, 9 styrmän, och 31 sjömän av olika grader [33]. Enligt en gammal sägen ska i nordvästra hörnet av kyrkogården för länge sedan ha funnits en massgrav över en hel besättning från ett fartyg som förlist ute bland skären invid Göteborgskusten [34]. Nu upptas denna plats av två familjegravar.

---

23 Fredberg, s. 95

24 Rosén, s. 384

25 Pehrsson, P, s. 235

26 Rosén, s. 386

27 Pehrsson, P, s. 235

28 Boman, K. A, s. 6

29 Rosén, s. 386

30 Rosén, s. 386

31 Rosén, s. 386

32 GP 1989-03-21,

33 Rosén, s. 388

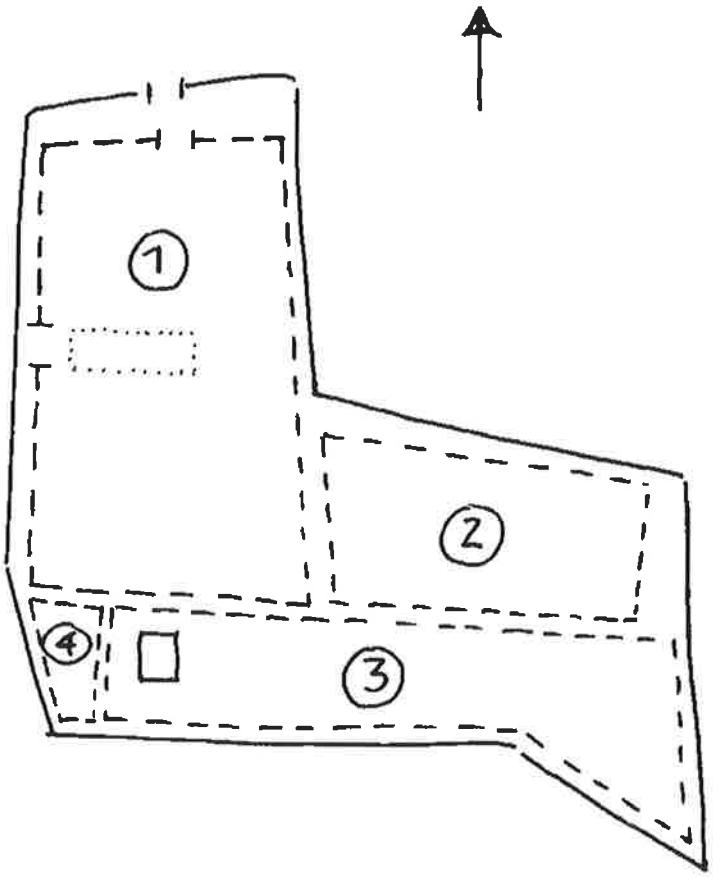

Principskiss över Mariebergs kyrkogårds olika utvidgningsfaser.

Mariebergs kyrkogård, äldre fotografi u.å. Bilden är tagen i kvarter 1 åt sydost. Foto: GSM: E 185.

Bland de äldsta gravarna på kyrkogården finns den forne landshövdningen över Göteborgs och Bohuslän, generallöjtnanten och överkommendanten friherre Johan Fredrik Carpelans gravvård (1745-1808). Carpelan var landshövdning i Göteborg under åren 1800-1808 [35]. Utefter västra muren ligger prosten d:r Magnus Roempke (1756-1828), predikant vid Göteborgseskadern och pastor i Varvsförsamlingen, hans maka Margaretha Monthan (1757-1833) och hans dotter Johanna Magdalena, samt disponenten vid Varvet Kusten Johan Bäck (1738-1809).[36] I den Melinska graven vilar två generationer; Olof Melin (1727-1804) hans maka Regina Elisabeth, född Bäck, sonen Gustaf (1774-1828) samt hans maka Magdalena Catharina född Holm. Handelsmannen John Christie (död 1791), storkommendör i Vasaorden och talman i Borgarståndet är begravd här. Vidare finns en grav över skeppsbyggare Ambrosius Landgren, vars namn är knutet till många skeppsbyggen vid Gamla varvet och en annan över löjtnanten och livdrabanten Carl Segerdahl. Grosshandlanden Dahlin, pastor J. W. Mårtensson, pastor Natt och Dag, August Paulin, sällskapet W-6 stiftare - Ivan Aminoff och sjömanshusombudsmannen Gustaf Gedda är ytterligare några av de kända Majbor som är begravda på Mariebergs kyrkogård. Kompositören Wilhelm Stenhammar (1871-1927) och hans maka Helga Marcia (1874-1950) vilar i den östra delen av kyrkogården (kvarter 5).

Några på Mariebergskyrkogården begravda personer har även givit namn åt gator i Majorna.[37] Viktualiehandlanden Johan Gustaf von Betzen och doktor A. G. von Betzen har givit namn åt Betzengatan nära Carl Johans kyrka. Kjällmansgatan, vid Stigbergstorget har fått sitt namn efter koopvardiekaptenen J. J. Kjällman (död 1857). Koopvardikaptenen och lotsispektören Peter Wollin gav Wollinska hamnen, nedanför Henriksberg sitt namn.

---

[34] Rosén, s. 389

[35] Rosén, s. 387

[36] Fredberg, s. 94

[37] Fredberg, s. 92-93

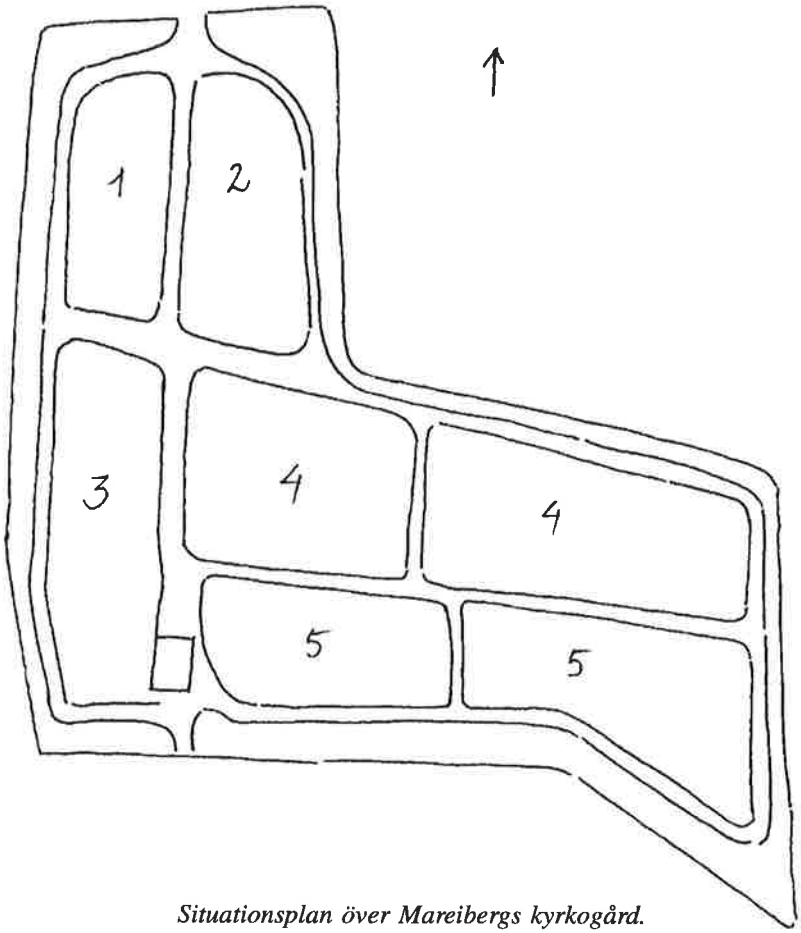

Situationsplan över Mareibergs kyrkogård.

En av entrégrindarna in till Mariebergs kyrkogård. Foto GSM: 96-93:34

Beskrivning

Mariebergskyrkogården ingår idag i Göteborgs kyrkogårdsförvaltnings västra distrikt. Tomten har fastighetsbeteckningen Majorna 722:20. Kyrkogården är högt belägen och nås via Mariebergsgatan, Kabyssgatan, Galateagatan eller Chapmansgatan. Kring Mariebergskyrkogården är bebyggelsen i genomsnitt 3-5 våningar hög vilket ramar in platsen.

Omgärdning

Mariebergs kyrkogård är avskärmad mot gaturummet genom trädrader på alla sidor. Detta ger platsen en relativt sluten karaktär. Kring hela kyrkogården går en mur som förstärker detta intryck. Den nuvarande muren uppfördes som tidigare nämnts år 1842 [38], med tillskott av de två utvidgade delarna vars murpartier härstammar från 1868 och 1933. Muren varierar i höjd, både pga höjdrelationerna inne på kyrkogården och utåt gaturummet. Sett utifrån, längs Kabyssgatan år nivåskillnaden mellan gata och kyrkogård stor och muren ger ett mycket högt intryck. Längs Galateagatan, Kabelgatan/Chapmansgatan är muren i mellanhöjd, för att längs med kvarteret Kvisten, som gränsar mot kyrkogårdens södra sida, långsamt stiga upp längs med bergväggen.

Entrén som ligger i den norra delen av kyrkogården är troligen uppförd i sitt nuvarande utseende någon gång kring sekelskiftet. Grindarna är av smidesjärn, hängande på kraftiga entréposter av granit, med rusticerade partier.

Kyrkogårdens planform och kvarterens utseende i dag

Kyrkogårdens nuvarande planform tillkom efter den senaste utvidgningen år 1933. Planformen är något oregelbunden, men gångsystemet åtföljt av rester av den gamla allén inne i kyrkogården ger ett i vissa delar av kyrkogården regelbundet och lättfattligt intryck. Kvartersgränserna utgörs idag av de större gångarna, vilka indelar Mariebergs kyrkogård i 5 kvarter.

Kvarteren ser något olika ut. Detta beror dels på deras ålder, men även på nydanande planteringar och gräs inom vissa områden. Kyrkogården sluttar kraftigt från nordvästra sidan till nordöstra sidan i kvarteren 1 och 2. Högsta punkten finns i det nordvästra hörnet av kvarter 1 och lägsta punkten ligger i det nordöstra hörnet av kvarter 2.

Kvarter 1 innehåller många olika typer av gravvårdar. Här finns många bevarade järnstaket och 1890-talsgravvårdar, men även inslag av 1930-tal och tiden därefter. I fältet finns en av de äldsta gravarna på Mariebergs kyrkogård, en liten stående granitvård utan omgärdning med inskription från år 1797.

---

[38] Rosén, s. 384

Vy över kvarter 4 . Närmast järnstaket av olika typ. Foto: GSM: 96-93:31

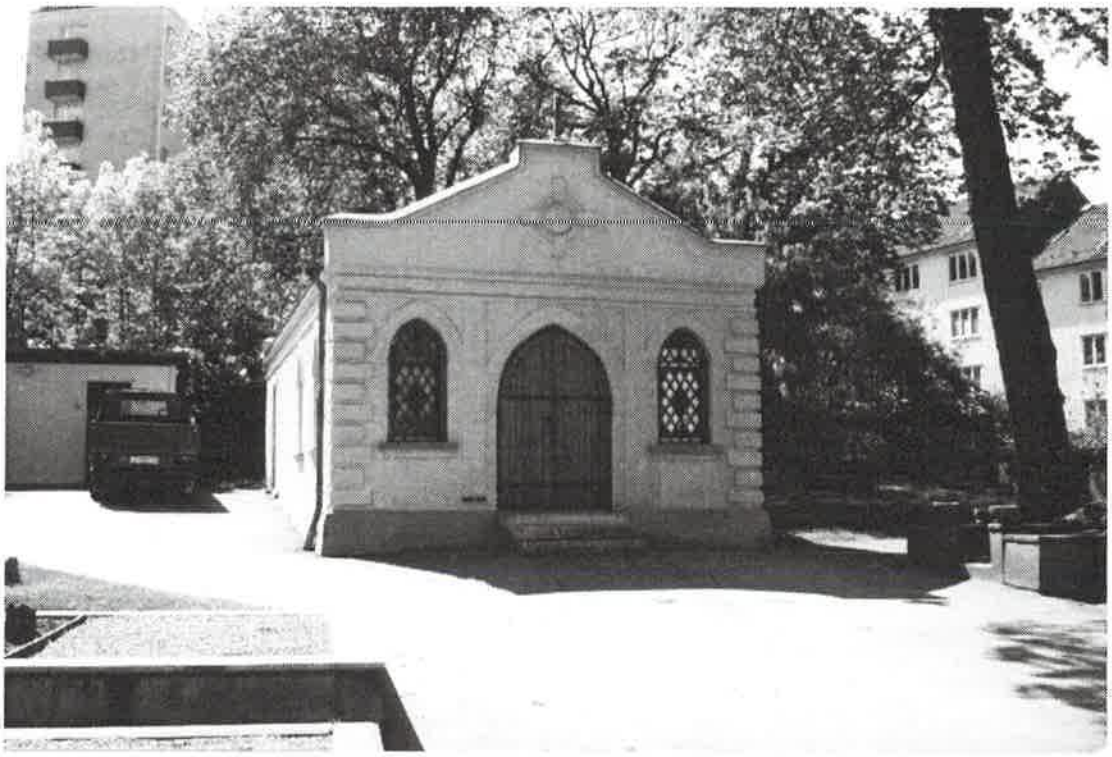

Kapellet på Mariebergs kyrkogård. Foto: GSM 82-93:19

I *kvarter 2* finns också järnstaket och äldre gravvårdar, men det dominerande antalet gravvårdar är ändå från 1930-talet och senare.

Kvarter 3 innehåller den äldsta delen av kyrkogården. Här finns de äldsta bevarade gravvårdarna - kalkstenshällar från 1700-talets slut utmed den västra muren och stående kalkstensvårdar från perioden fram till 1850-talet. Järnstaket och 1890-talsmonument blandat med 1930-talsvårdar och några inslag av ännu senare gravvårdar är andra delar som ryms inom detta kvarter. På den första kyrkogårdsritningen från år 1787 är kyrkobyggnaden placerad i de centrala delarna av kyrkogården (se ritning från år 1787). Eftersom det på 1700-talet var statusfyllt att få en plats nära kyrkan, är det naturligt att vi finner de första gravvårdarna i nuvarande kvarter 3. De allra första gravvårdarna placerades vid dagens gräns mot kvarter 1 och förlades sedan i nummerordning söderut utmed muren, och sedan med en utbredning i gravrader i resten av kvarteret. En av kyrkogårdens äldsta bevarade gravar finns i kvarteret i form av en dekorerad, relativt hög häll över handelsmannen John Christie, död år 1791. Den sist tillbyggda delen av kvarter 3 tillkom år 1933. Denna del av kyrkogården skiljer sig markant från resten av kvarteret. Gravplatserna är här uteslutande från 1930-1960-talet och gravplatsraderna är avdelade med låga häckar.

I *Kvarter 4* förekommer obelisker, några järnstaket, några sekelskiftesgravar, men 1930-talskaraktären dominerar kvarteret i form av ett stort antal gravvårdar från åren 1925 till 1930. Gravvårdar från åren kring 1940 och därefter är också vanligt. Den östra delen av kvarteret har en separat planerad yta där 1960- och 1970-talsgravvårdar ligger med ramar ut mot gångarna och skärmas av från varandra genom låga häckar.

Fält 5 tillkom efter den första utvidgningen år 1868. Karaktären är blandad. Här finns gravvårdar från sent 1800-tal, med en dominans av högre stående, ofta obeliskformade gravstenar. Järnstaket förekommer, och i fältet finns även många gravplatser från 1930-1950, samt tiden därefter.

Kapellet

Kapellet, som uppfördes år 1871, ligger i kyrkogårdens södra del. Det nyttjas ej längre som kapell utan fungerar idag som personalutrymme för kyrkogårdsförvaltningens anställda.

Entréfasaden, den norra kortsidan, vänder sig mot kyrkogårdsentrén och utgör ett fondmotiv i allén. Fasaden utmärks här av den kraftfullt utformade gavelfrontonen och av de pustade, rusticerade hörnkedjorna. Formmässigt har byggnaden drag av nygotik och alla ursprungliga fönster är spetsbågiga. Byggnaden är putsad och avfärgad i en ljust gul färgton. Taket är täckt med kopparplåt. Sockeln är putsad grå, liksom fönsterbrädena. Fönstren är försedda med ett diagonalt spröjsverk och flera av de rombformade glasrutorna har färgat glas. Byggnaden har idag två entréer. Den ursprungliga entrén på den norra gaveln med en pardörr nås via en liten stentrappa. En enkel dörr åt öster tillkom vid tillbyggnaden år 1938, liksom två fönster.

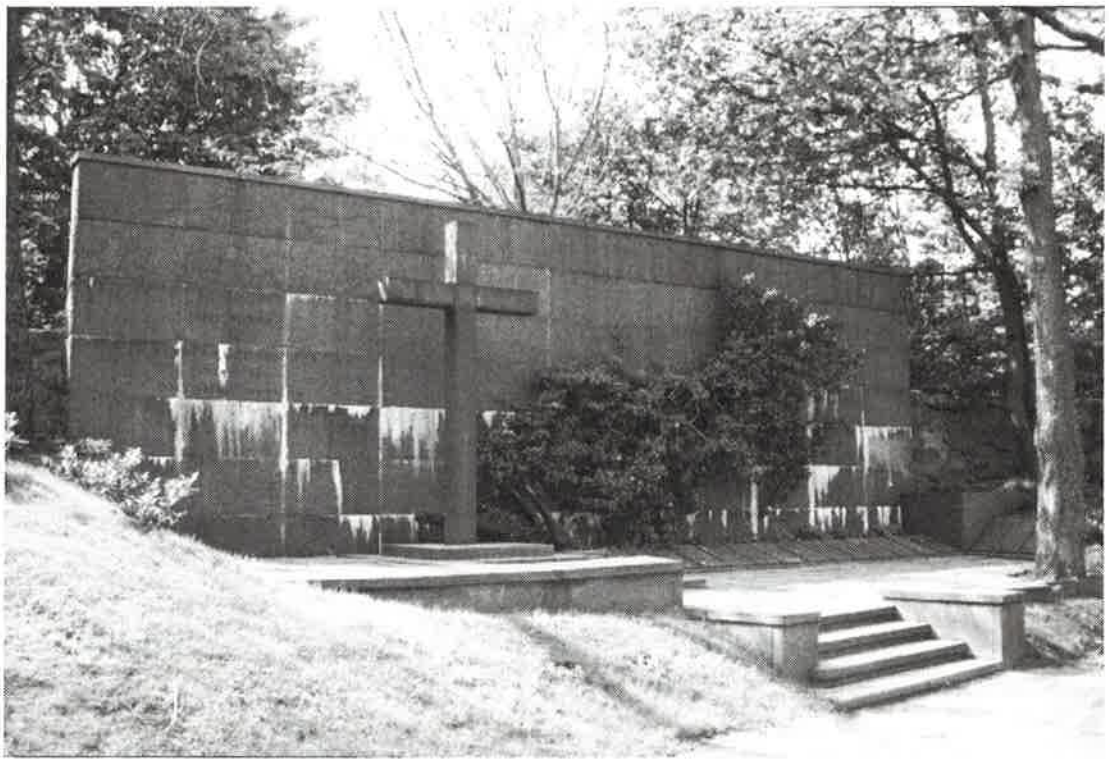

Monumentet i kvarter 5, Mariebergs kyrkogård. Foto: GSM: 75-93:2

Bilden visar huvudgången sedd från kapellet, norrut mot entrén. Allén som tidigare stod här togs ned under vintern 1993. Foto: GSM: 96-93:32

Kapellet är numera ombyggt till personallokaler och av interiörens ursprungliga utformning finns inte mycket kvar. Det tidigare bisättningsrummet har helt nya ytskikt och taket är här klätt med en omålad träpanel. Alla golv är täckta med linoleummatta. Väggarna är målade i ljusa färger på vävtapet och dörrarna är släta och vitmålade. Lokalerna består av lunchrum, pentry, två omklädningsrum med dusch samt ytterligare ett rum.

I vinkel mot kapellet ligger en låg ekonomibyggnad som används som garage och maskingarage och som dessutom innehåller en toalett. Byggnaden är gulputsad i samma färgton som kapellet och dörrarna av trä är målade gula och bruna.

Monumentet

I den östra delen av kvarter 5 ligger utmed muren ett stort monument. Det är uppfört över svenska sjömän i flottan som omkommit under andra världskriget. Monumentet är uppfört som en hög mur av skiffer med inskriptionen: "Till minne av under världskriget 1939-1945 omkomna sjömän". Framför muren står ett kors och ett ankare och längs med muren ligger inskriptionsplattor av sten, med de omkomnas namn.

Vegetation

Mariebergs kyrkogård har fortfarande träd av hög ålder. Almarna är på vissa ställen från perioden före 1855 och andra är från utvidgningen år 1868. Det var under denna tidsperiod populärt att plantera alléer och skapa trädgårdskaraktär på kyrkogårdarna. På Mariebergs kyrkogård finns förutom det övervägande antalet almar; skogslönn, ask, lind, kastanj och bok. De småträd som förekommer är gullregn och syrén.

Kyrkogården är idag under omdaning då många av alléns almar har almsjuka eller dör av ålder. Ett stort antal almar och en del andra träd har redan tagits ned, eller är under nedtagning. Sammanlagt har ett 70-tal träd (inkl småträd) tagits ned sedan 1990. Invid muren har de nedtagna almarna ersatts av nyplanterade askar, samt även någon lönn, lind och kastanj. De nedtagna almarna i det som varit allé från entrén till kapellet har ersatts av pyramidavenbok. Den äldre trädraden som tagits ned mellan kvarteren 3 och 1 är ersatta av pyramidkörsbär.

Resterande delar av allén, i den del som går från kapellet, utmed fält 4 och fält 5, ska avverkas under januari 1994 och ersättas med "fågelbär", ett körsbärsträd som blir ca 10-15 m högt. De nya träden kommer att planteras i samma rader där den tidigare breda allén fanns. I denna delen av den gamla allén kommer tre träd i fält 4, och 6 träd i fält 5 att stå kvar, vilket är av stor vikt. Om ett antal alléträd står kvar, visar dessa tydligt vilken typ av allé som har funnit tidigare. Innanför kyrkogårdsmuren i olika delar av kyrkogården har taxus och blommande syren planterats in mellan de äldre träden. Utmed kvarter 4 innanför muren står även nyplanterat gullregn, taxus och blommande syrén. Gullregn har även tillkommit på vardera sidan av entrén.

Den äldre vegetation vid äldre gravvårdar som bör nämnas, är gravvårdar täckta med sedum eller omgärdade av buxbomshäck.

Bilden visar ett äldre fotografi av Mariebergskyrkogården från år 1901. Allén gav kyrkogården en alldeles speciell karaktär. Foto: GSM: E 187.

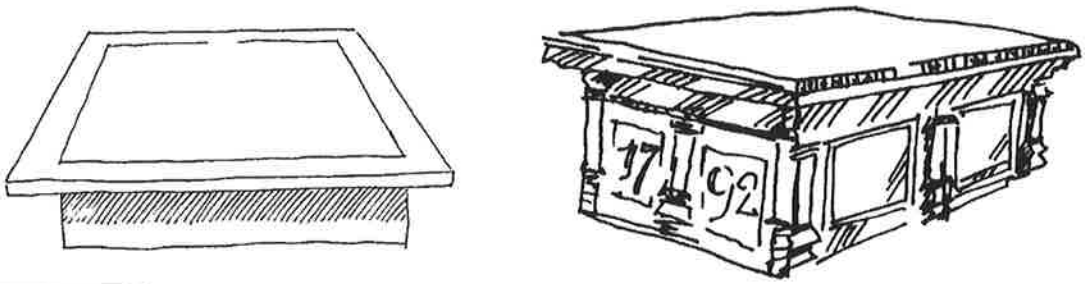

Skisserna visar två hällar. Den vänstra är grav nr. 80 i kvarter 3 och den högra är en mer konstnärligt utformad grav med nr. 66 i kvarter 3.

Här ser vi två skisser över stående gravstenar av granit från sent 1700-tal och tidigt 1800-tal. Till vänster grav nr. 78 i kvarter 3 och till höger grav nr. Ö1 i kvarter 2.

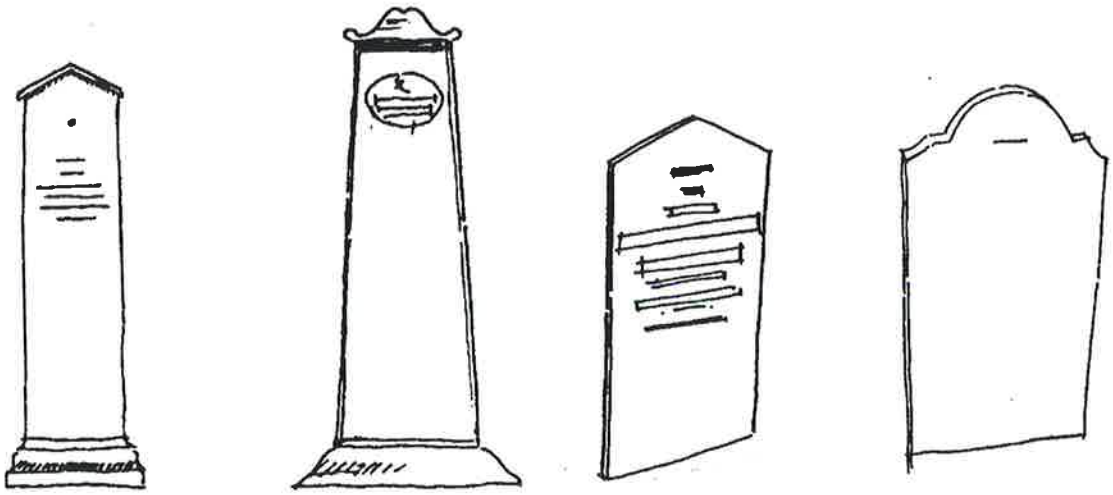

Till vänster ser vi två skisser över sk "dödsbrädor", baserade på uppmätningsritningar i Wadsjö/ Ambrosianis "Kyrkogårdskonst". Den längst till vänster är från Jämtland och den högra är från Södermanland. Den tredje och fjärde skissen från vänster är stående kalkstensgravar, nr 54 och 62 i kvarter 3. Dödsbrädorna har troligen varit en förebild vid utformningen av denna gravstenstyp från början av 1800-talet.

Gravvårdstyper

Mariebergs kyrkogård visar på en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper från olika tidsepoker. De äldsta vårdarna på kyrkogården är stora hällar av kalksten från *slutet av 1700-talet*. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då liknande vårdar i samma material började förekomma och typen har levt kvar ända in på 1800-talet[39]. På Mariebergs kyrkogårds kisthällar är oftast sidohällarna släta medan täckhällen har inskription och ibland lågerhuggen fris (med mejsel huggna fåror). Vanligt är också en hänvisning till svenska psalmboken eller ett bibelord i inskriptionen. Denna gravvårdstyp är på Mariebergs kyrkogård hårt utsatt för vittring samt moss- och lavbeläggning. Det finns exempel på kisthällar på Mariebergs kyrkogård som skiljer sig från övriga genom en mer arkitektoniskt genomarbetad utformning.

Ytterligare en gravstenstyp från samma period är en stående enkel gravsten i granit. Den står i fält 1 utan omgärdning. Inskriptionen är enkel i form av ett kors, initialer på de begravna samt årtalet 1797. Troligen har flera stenar av denna typ förekommit på kyrkogården. Parallellt med de mer påkostade gravvårdarna har det sannolikt funnits enklare vårdar av trä. Inga av dessa har bevarats.

Under tidigt *1800-tal fram till omkring 1850* tillverkade stenhuggarna i Sverige hantverksmässigt det relativt lilla antalet gravvårdar som behövdes, då det stora antalet vårdar vanligtvis var av trä [40]. Stenvårdarna från denna tidsperiod bär i sin utformning på ett arv från trävårdarna. Utseendet härrör sig troligen från den sk "dödsbrädan", på vilken den döde lades för att bäras till kyrkogården.[41] Under senare tid börjar man ställa upp dödsbrädorna på kyrkogården, oftast på den dödes grav och även rista eller måla den dödes initialer på brädan för att därefter inkludera även hela namnet, dödsår och ibland bibelspråk och annan dekoration. På grund av den korta beständighet som trä har, finns ytterst få trävårdar kvar i Sverige som helhet. Ritningar och fotografier visar dock hur dödsbrädornas utsmyckning och form under tidigt 1800-tal påminner om de samtidigt förekommande stenvårdarna.

På Mariebergs kyrkogård representeras stenvårdarna från *1800-tal fram till omkring 1850* av tunna gravstenar i kalksten. Dessa vårdar är sällan försedda med ornamentik eller symboler men däremot står ofta bibelord eller hänvisningar till psalmboken i inskriptionen. Gravstenarna står antingen utan omgärdning eller med en stenram av granit. Det faktum att de står utan omgärdning idag beror sannolikt på att de ursprungligen varit omgärdade av en buxbomshäck eller en gravkulle (ev täckt med sedum eller gräs), som med tiden tagits bort.

---

[39] Wadsjö/Ambrosiani s. 62

[40] Stämberg s. 15

[41] Wadsjö/Ambrosiani s. 30

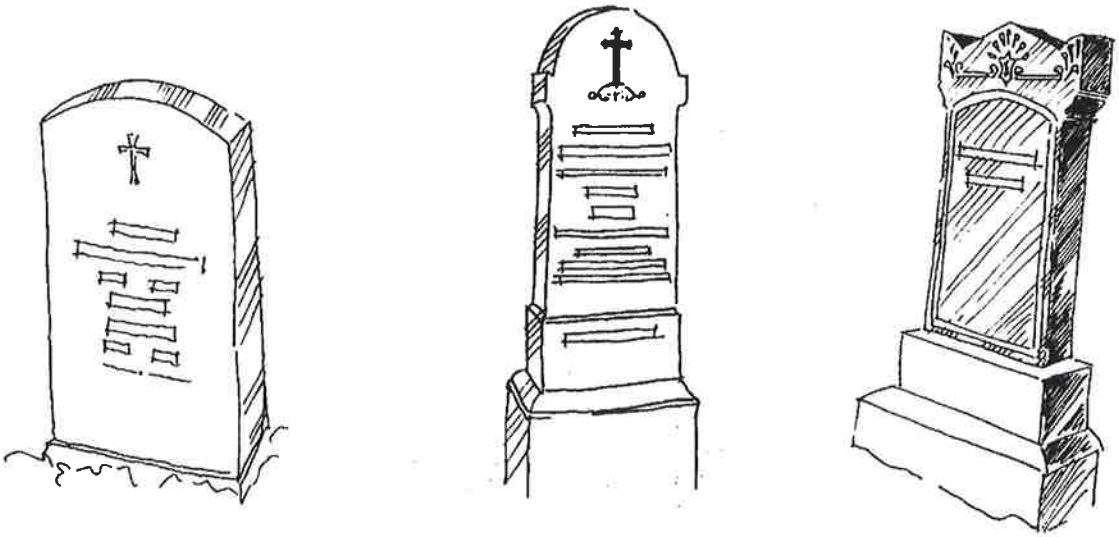

Tre stående gravstenar av granit från 1800-talets slut. Längst till vänster grav nr. 224 i kvarter 2 (1880), i mitten, grav nr. 77 i kvarter 4 (1870) och till höger grav nr. 257 i kvarter 4 (sent 1800-tal).

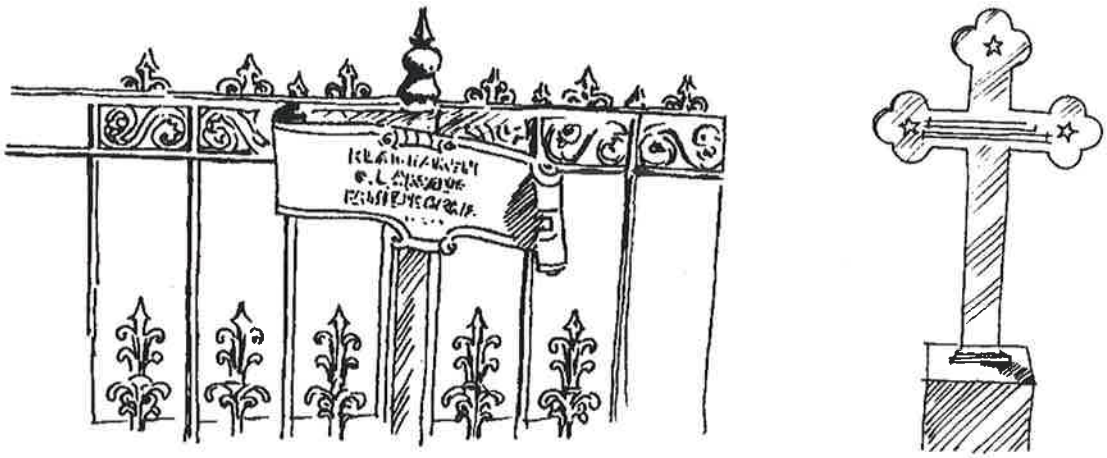

Till vänster ser vi en skiss av gravvård nr. 27 i kvarter 4 med järnstaket och inskriptionsplatta i form av en pergamentsrulle. Till höger ser vi gravvård nr. 29 i kvarter 4, i form av ett tidstypisk järnkors (1880-tal).

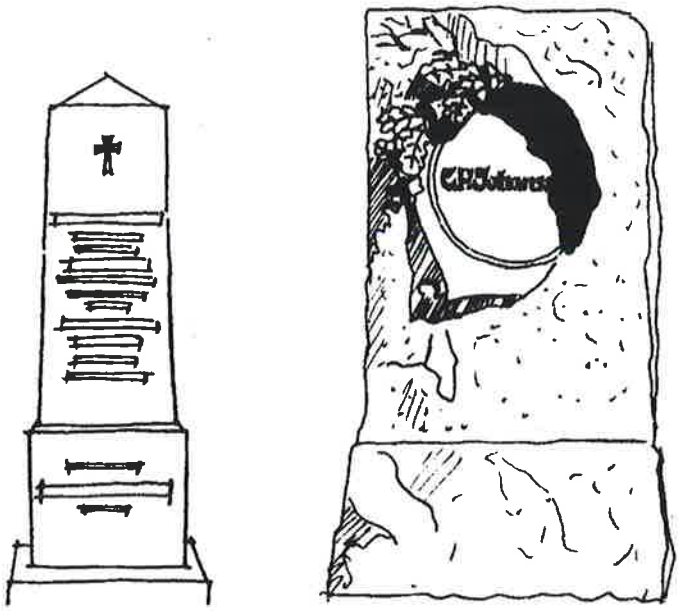

Skisserna visar två gravstenar från 1890-talet till sekelskiftet Till vänster gravsten nr. 249 i kvarter 5 och till höger gravsten nr. 41 i kvarter 4. Den vänstra är en tidstypisk obeliskformad sten och den till höger har ett typiskt jugendinspirerat formspråk.

Från 1850-talet fram till 1890-talet utvecklades i Sverige en ganska stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material. Mariebergs kyrkogård är inget undantag. Mot slutet av 1800-talet växte stenindustrin fram i Sverige [42]. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började ges ut under denna period. Nu utvecklades även gjuteriverksamheten och gjutjärn intog plats som det mest använda dekorationsmaterialet på kyrkogårdarna i form av staket, inskriptionsplattor och rena gjutjärnsvårdar i form av t ex kors.

Gravvårdar av sten från *ca 1850-1880* på Mariebergs kyrkogård varierar i utformningen. Vissa har har grovhuggna sidor och slät framsida med en polerad yta för inskriptionen. Andra är släta och polerade på alla sidor med olika former av överstycken och inskriptionstyper. Vanliga symboler är stjärnor, ankare och kors. Det genomgående materialet är granit i olika färgnyanser, från svart eller ljust grå till rödbrun. Många gravplatser har stenram av äldre typ med flisyta. Gravplatsytan har tidigare i allmänhet varit täckt med sand. Det förekommer buxbomshäck som omgärdning på vissa av de senare gravvårdarna inom tidsperioden.

Under tidsperioden *1865-1890 ca*, blir gjutjärn ett mycket populärt material och på Mariebergs kyrkogård finns fortfarande relativt många goda exempel på hur dessa gravvårdar såg ut. En vanlig typ i detta sammanhang är gravvårdar i form av ett järnstaket på äldre sten- eller järnram. En inskriptionsplatta (även kallad gravplåt [43]) hänger ofta på en kortsida. Gjutjärnsvårdarna på Mariebergs kyrkogård är i allmänhet målade svarta (det förekommer även ärggrönt), i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer. Inskriptionsplattan föreställer ofta en pergamentsrulle, men det finns lika många exempel på en enklare typ med rektangulär form. Gjutjärnsstaket på äldre stenram förekommer också i kombination med en stående hög sten. Dessa staket varierar i höjd och utformning och det finns flera med samma typ av formgivning. Det förekommer ett fåtal gjutjärnsvårdar som skiljer sig ytterligare från de ovan beskrivna. De är järnkors med inskription och enklare dekoration i form av t ex stjärnor. Samtidigt med järnstaketen har troligen även trästaket förekommit [44].

Den obeliskformade gravstenen är vanlig för gravplatser från *1880-talet fram till tiden runt sekelskiftet*. I början av 1900-talet kallades denna gravstenstyp även för "bautasten" [45]. Formen var förknippad med status, vilket innebar att ju högre gravstenen utformades, desto "finare" var gravplatsen [46]. Denna gravstenstyp förekommer i relativt stort antal på Mariebergs kyrkogård, främst i fält 5. Dessa omgärdas vanligtvis av en äldre stenram, såväl med som utan järnstaket. Stenen är i allmänhet slät med polerade sidor. Korset är den vanligaste dekorativa symbolen och under 1880- och 1890-talen förekommer en mer dekorativ och tidstypisk typografi och dekoration som försvinner strax efter sekelskiftet.

---

[42] Stämberg s. 15

[43] Mannerstråle s. 25

[44] Gravskrifter på Göteborgs..., 1869

[45] Stämberg s. 15

[46] Wadsjö s. 67

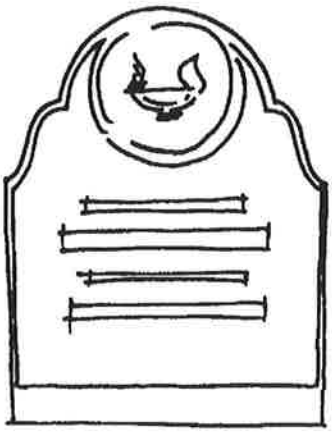

Skissen visar gravvård nr. 110 i kvarter 4. Gravstenen har de klassicerande drag som var typisk för 1920-talets gravvårdar.

Bilden visar en skiss av gravvård nr 276 i kvarter 2. Gravvårdarna blir under 1920-tal och tidigt 1930-tal mer finlemmade i formgivningen.

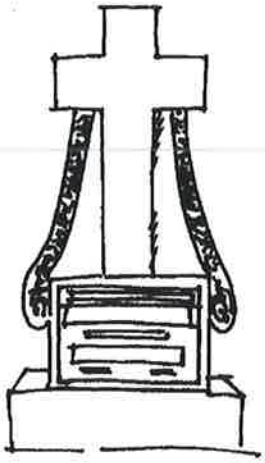

Ovan en skiss av gravvård nr. 101 i kvarter 4. Grövre och mer formhuggna gravvårdar blir vanligt under 1930-talet. Gravstenarna har ofta även en formgiven stenram i enhet med den stående gravstenen.

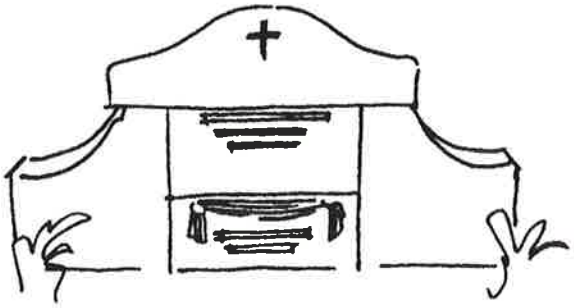

Skissen visar gravvård nr. 109 i kvarter 4. Denna gravvård är ännu ett exempel på hur höjden blir allt lägre på de stående gravstenarna.

Det *tidiga 1900-talets* gravvårdar på Mariebergs kyrkogård kännetecknas dels av höga och kraftiga stående gravstenar med stenram och dels av gravplatser med kraftiga, ofta grovhuggna eller på annat sätt formgivna stenramar med låga gravstenar som ofta utgör en arkitektonisk enhet tillsammans med ramen. Jugendstilen är påtaglig i vissa av dessa mycket kraftfulla gravvårdar.

I Sverige började utvecklingen inom gravkonsten att få en förändrad inriktning i början av 1920-talet [47]. År 1919 kom boken "Kyrkogårdskonst" av kulturhistorikerna Wadsjö och Ambrosiani, med en kritisk syn på gravkonstens utveckling från sent 1800-tal fram till tjugotalet. Samfundet för Hembygdsvård ordnade år 1928 en utställning med gravvårdar, ritade av den tidens mest framstående arkitekter. I samband med utställningen gavs boken "Gravkonst" ut, med förslag och anvisningar om kyrkogårdar och vårdars utformning. Även på Stockholmsutställningen 1930 fanns en separat avdelning med gravstenar i funktionalistisk stil. Debatten var livlig. Gravstensformerna utvecklade en renhet, både i materialbearbetning och utformning.

Mariebergs kyrkogård visar många exempel på hur de stående gravstenarna utvecklas allt mer mot renare former, enklare typsnitt och lägre höjdmått. Stenarna från perioden *1920-1930* kan delas in i två typer. Den ena är lägre och bredare än de jugendinspirerade sekelskiftesstenarna. De har ofta en slät eller grovhuggen stående sten i enhet med stenramen. Vanliga dekorationer är stenkulor, urnor för blommor, formgivna, ofta avfasade stenramar mm. Den andra typen representeras av ett striktare formspråk med starkt klassicerande prägel. Formspråket är enkelt och ytorna släta. De stående gravvårdarna är ofta kvadratiska eller rektangulära. Viss stenhuggarkonst förekommer i form av bladrankor, facklor, urnor och andra klassicerande symboler.

Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp[48]. Den karakteriseras av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Genom restriktioner beträffande nyproducerade gravvårdars höjdmått från kyrkogårdsförvaltningens sida, kom gravvårdskatalogerna från denna tidsperiod att fyllas av varianter på den låga breda gravvårdstypen. Detta resulterade i sin tur i att större delen av de gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick ett likriktad utformning. Antalet urngravar ökade och gravstenarna minskade i storlek. En annan orsak till gravstenarnas homogena utseende är att stenindustrin fick det svårt efter kriget och utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades därför kraftigt.

Gravvårdarna på Mariebergs kyrkogård från *1940-1950-talet* är relativt homogena i form, material och typografi. Stenarna är förhållandevis låga och breda och ramarna smäckra, vanligen av granit. Stenytorna är släta och ofta polerade. Färgerna varierar från svart till rosaröd. Ofta är stenarna huggna så att inskriptionen är förhöjd och polerad i förhållande till den opolerade bakgrunden kring inskriptionen. Under denna tidsperiod blev det vanligt med symboler som facklor, nedåtvända facklor, pelare, oljelampor, kors, ankare, uppstigande solar, strålande stjärnor, rosor, slingrande

---

[47] Stämberg s. 15

[48] Stämberg s. 17

Bilden visar kvarter 4, längst åt öster. Delen är planerad under senare tid och visar tydligt den homogena utformning som gravvårdar och gravkvarter fick under efterkrigstiden. Foto: GSM: 82-93:29.

blomsterrankor mm. Också många liggande stenar är från denna tidsperiod och har samma karaktärsdrag som de stående stenarna från samma tid dvs släta, ofta polerade stenytor med förhöjd inskription.

Gravvårdar från perioden efter *1955-60* liknar gravvårdarna från den föregående tidsperioden på många sätt, men 1960/70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Formspråket är stelare, formerna rakare och ytorna slätare. På Mariebergs kyrkogård finns det förhållandevis få stenar från *1970* fram till idag, vilket beror på att kyrkogården till stor del består av familjegravar, där nya gravsättningar ofta utförs på en äldre gravplats inom familjens ägo. Det finns heller inga expensionsytor på kyrkogården utan nya platser ges ut endast då vissa gravplatser återlämnas till kyrkogårdsförvaltningen. De gravvårdar som representerar 1980- till 1890-tal visar en tendens till personligare utformning av gravvården an tidigare efterkrigsdecennier. Färg, som t ex guld och grönt förekommer och ett rikare och personligare formspråk blir allt vanligare.

Sammanfattande karaktäristik

Mariebergs kyrkogård har trots sina två utvidgningar och trots en övervägande del 1900-talsgravar bevarat sin 1800-talskaraktär. Det sena 1700-talet finns representerat i flera olika typer av gravvårdar och några av dessa håller en särskilt hög konstnärlig klass. De allra äldsta gravvårdarna är hällar utmed de västra muren och flera inne i kvarter 3.

Det är variationen inne i kvarteren som är karaktäriserande för Mariebergs kyrkogård. Vi finner gravvårdar från sent 1700-tal fram till idag. Gravstenarnas höjd och material varierar och ger en kontrastrik bild av gravvårdarnas historia.

Kännetecknande för Mariebergs kyrkogård är också det stora antalet välbevarade gjutjärnsstaket. Här finns standardstaket som även användes i stadens dekorativa staket och balkonger och samtidigt staket med en personlig utformning och konstnärligt mycket god kvalité.

Områdets anknytning till sjöfarten speglas tydligt på kyrkogården. Det går att finna gravvårdar med marin anknytning från 1700-talet och ända fram till idag.

Vissa viktiga karaktärsdrag har bevarats vid kyrkogårdens olika förändringsstadier. Kapellets yttre utformning är i stort sett den samma som vid uppförandet. Kyrkogårdens planform, gångar och omgärdning har fortfarande en 1800-talsprägel. Delar av den äldre vegetationen bl a några träd som är mycket gamla står fortfarande kvar som spår efter den mäktiga allé som under lång tid har funnits här.

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag

Mariebergskyrkogården är en historisk miljö som ger en kontrastrik bild av begravningskulturens historia från sent 1700-tal fram till idag. Kyrkogårdens gravplatser berättar inte bara om formvariationer och smakförändringar utan även om personer och yrkeskategorier som förekommit i stadsdelen.

Det är en viktig uppgift att precisera de kulturhistoriska värden som Mariebergskyrkogården rymmer. Definieras och uppmärksammas dessa värden kan delar av historien bevaras och bli en del av framtiden.

I det följande avsnittet ges en sammanfattning av de lagar som reglerar vården av våra begravningsplatser och som berör kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden.

Kulturminneslagen

Kulturminneslagen (SFS 1988:950) ger landets kyrkliga miljöer och begravningsplatser ett lagligt skydd. I 4 kap, 11 § sägs:

"I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas."

Kulturminneslagens 4 kap, 13 §:

"För begravningsplatser som är anlagda före år 1940 krävs tillstånd av länsstyrelsen
- *för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,*
- *för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning."*

Väsentlig ändring av fast anordning, omfattar bl a:
- ändring av hägnad,
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom kyrkogården, större ändring av gravkvarter och vägsystem
- samt åtgärder som i sig själva inte är väsentliga, men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas, såsom borttagande av gravramar, staket o dyl kring gravplatser, ändrad trädvegetation, ändrad markbehandling inom gravvården [49].

---

[49] **Hoberg, föredrag 1990**

Begravningslagen

De lagparagrafer som särskilt behandlar kyrkogården och dess delar med anknytning till kulturhistoriska värden är 7 kap, 25-27 §§, samt 37. I 25 § sägs:

"Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen."
I 26 § sägs:

"Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nöd-vändiga för att tillgodose en god gravkultur."

32-37 §§ behandlar vad som gäller efter gravrättens upphörande. 37 § behandlar särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar och gravanordningar:

"Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller någon annan lämplig eller därtill avsedd plats".

Bevarandeförslag

Mariebergskyrkogården utvidgades senast år 1933, då endast med en liten markyta. Stora delar av kyrkogården har en varierad karaktär med gravvårdar från olika tidsepoker spridda över hela kyrkogården. De äldsta gravvårdarna från tiden omkring 1790-1800, är främst belägna i kvarter 3. Detta är också de äldsta delarna av kyrkogården. Kyrkogården är beträffande gravvårdar och kvarter, förskonad från alltför stora förändringar. Detta gäller dock inte vegetationen som pga av bl a almsjuka har förändrats kraftigt, och fortfarande är under förändring. Det är ur kulturhistorisk synpunkt angeläget att kyrkogården skonas från alltför snabba och stora förändringar och att nya gravplatser anläggs på ett sätt som tar hänsyn till kyrkogårdens kulturhistoriska värde. Vegetationen är inget undantag, utan med kännedom om Mariebergskyrkogårdens långa historia bör finnas i det fortsatta planeringsarbetet med nytillskott av t ex träd. Se vidare nedan.

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt:

- Kyrkogårdens planform med räta gångar. De gångar som idag är grusade bör ej asfalteras.

- Kyrkogårdens omgärdning med den äldre muren och entrén samt trädraderna som står innanför muren, som skärm mot gaturummet.

- Äldre stenramar bör återanvändas i de fall det är möjligt. Detta är särskilt viktigt utmed de större gångarna.

- Vegetationen, där de omgärdande trädraderna utmed muren, samt kvarvarande delar av alléerna, utgör en del som är särskilt angelägen att bevara. Nu är största delen av den ursprungliga allén borttagen. Detta innebär att karaktären kraftigt förändrats under de senaste två åren. Det vore önskvärt att plantera där allén har tagits bort. Där det inte har nyplanterats, är det önskvärt att de gamla träden ersätts med träd som har samma karaktär som de äldre t ex ungefär samma stor lek på kronan och samma höjd i fullvuxet tillstånd. Det vore även önskvärt att några äldre träd som är friska får stå kvar, som dokument över den allé som tidigare fanns. Eftersom allén i många generationer har givit Marieberg sin alldeles speciella prägel är det viktigt att denna form finns kvar i framtiden.

- Kapellet bör bevaras i det utseende det har exteriört idag och underhållas med traditionella material och metoder.

Följande karaktärsdrag hos gravvårdarna har bedömts väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synvinkel:

- Gravvårdar uppförda före år 1870.

- Kisthällar från 1700-talets slut/1800-talets början.

- Alla gravvårdar av gjutjärn och de gravplatser som omgärdas av järnstaket.

- Gravvårdar med speciell konstnärlig utformning.

- Gravvårdar av person- eller stadshistoriskt intresse.

Bland övriga gravvårdar har ett urval gjorts för att ett bevarande av dels de unika och dels de representativa vårdarna från varje decennium fram till 1930-talet skall bli möjligt. Några av dessa är utvalda därför att de har bevarad vegetation som tidigare varit vanlig på kyrkogården men i dag är mycket sällsynt, det kan t ex vara omgärdande buxbomshäck och marktäckande sedum.

Bevarandeförslaget för de enskilda gravvårdarna redovisas på en gravkarta sist i detta kapitel. Urvalet presenteras i tre värdekategorier; *"stort kulturhistoriskt värde"*, *"kulturhistoriskt värde"* samt *"visst kulturhistoriskt värde"*.

De tre värdekategorierna kan ses som en prioritering av angelägenhetsgraden av ett bevarande. Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Gravvården får inte förvanskas, flyttas eller avlägsnas. En gravvård kan ha stort kulturhistoriskt värde dels i sig själv, men även som del av en större helhet Kulturhistoriskt värde har i princip samma betydelse som stort kulturhistoriskt värde, men ligger ett steg lägre i prioritering. Visst kulturhistoriskt värde har ofta de gravvårdar som representerar en sen tidspe-

riod eller som är viktiga för helheten i ett fält eller i en kyrkogård som helhet. Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att Mariebergskyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

De gravvårdar som markerats på gravkartan och som alltså bedömts som värdefulla enligt alla tre kategorier bör bevaras och vårdas. De bör ej flyttas.
Museet har i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet och juridiska enhet diskuterat hur ett säkerställande av Marieberg kyrkogårds kulturhistoriska värde bör ske. Det är lämpligt att särskilda föreskrifter upprättas där museets kulturhistoriska bedömningar kan utgöra ett underlag. Föreskrifterna skall utformas så att begravningslagens 7 kap, 25 och 26 §§ blir tillämpliga.

Skötselråd

När det gäller vården av den enskilda gravvården finns det vissa huvudregler för hur man bör förfara. De skötselråd som sammanställts i det följande avsnittet kan ge en del vägledning. Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga gravvårdens livslängd. En äldre gravvård kan och skall inte se ut som om den var ny efter åtgärden.

I vissa fall kan det vara lämpligt att anlita en konservator för rådgivning och upprättande av vårdplan. För Mariebergs kyrkogård skulle detta kunna vara aktuellt för att säkerställa ett bevarande av gravvårdarna från 1800-talets början som i vissa fall är svårt vittrade och bevuxna. För dessa kan det vara lämpligt att skonsamt rengöra och konsolidera stenen.

Riksantikvarieämbetet kan ge råd i dessa frågor och anordnar s k pastoratskurser i vårdfrågor.

Tvättning

När det gäller gravvårdar av sten skall de rengöras endast om det bedöms som nödvändigt för att stenmaterialet annars tar skada eller i de fall nedsmutsningen varit extrem. Tvättningen skall utföras med såväl metoder som material som är skonsamma. Ofta är det tillräckligt att använda vatten, eventuellt ett milt diskmedel med neutralt Ph-värde och en mjuk nylonborste. Beträffande ömtåliga stenarter såsom kalksten och marmor bör konservator kontaktas.

Lavar

Det är inte alltid lämpligt att ta bort lavar. Vissa typer kan t o m vara skyddande för stenen medan andra är skadliga. Estetiska skäl för borttagande måste alltid underordna sig vad som är mest lämpligt ur långsiktig vårdsynpunkt. Lavar avlägsnas när de är mjuka, dvs fuktiga. De bör helst dränkas in i ljummet vatten före avlägsnandet. Lavar tas med fördel bort under vår och höst, sommarens värme och torka är ej att föredra.

Lagningar

Äldre lagningar med cementbruk kan vara skadliga för stenen och bör avlägsnas. Lagning skall ske med ett bruk som är svagare än materialet som skall lagas. Riksantikvarieämbetet rekommenderar idag "Stentekniks" lagningsbruk. Montering av stenar på fundament bör ske med rostfri ståldubb. Befintliga järndubbar som skadar stenen och som inte kan bytas ut bör rostskyddsbehandlas. Rosten kan, om den inte hindras spränga stenar av mjukare material.

Flisor

Avslagna mindre flisor kan limmas med stenlim. Riksantikvarieämbetet rekommenderar ett polyesterhartslim (stentekniks stenlim). Vid arbete med bruk och lim får ej frostrisk förekomma.

Gjutjärn

Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste. Därefter grundas järnet med blymönja och slutstrykes med linoljefärg.

Inskriptioner, förgyllning och målning

Vissa gravvårdar har ursprungligen haft inskriptioner som varit förgyllda eller svartmålade. Dessa kan förnyas på ett försiktigt sätt om det är nödvändigt. Flertalet gravvårdar har aldrig haft ifyllda inskriptioner och dessa skall inte heller förses med färg eller förgyllning.

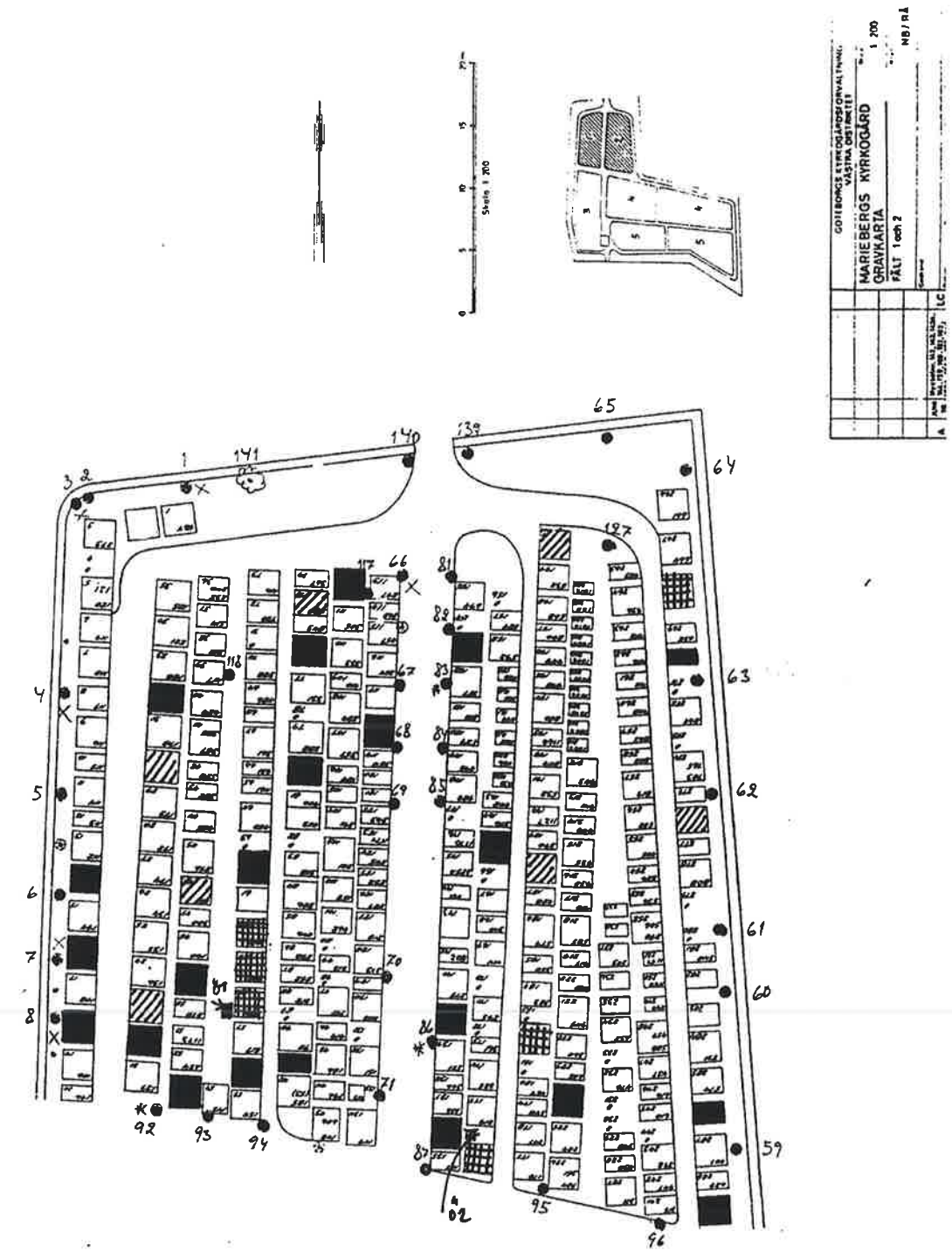
GÖTEBORGS STRÖGÅRDSFÖRVALTNING
VÄSTRA DISTRICTET
MARIEBERGS KYRKOGÅRD
GRAVKARTA
FÄLT 1 och 2
1:200
NB/RÅ
Skala 1:200
stort kulturhistoriskt värde
kulturhistoriskt värde
visst kulturhistoriskt värde

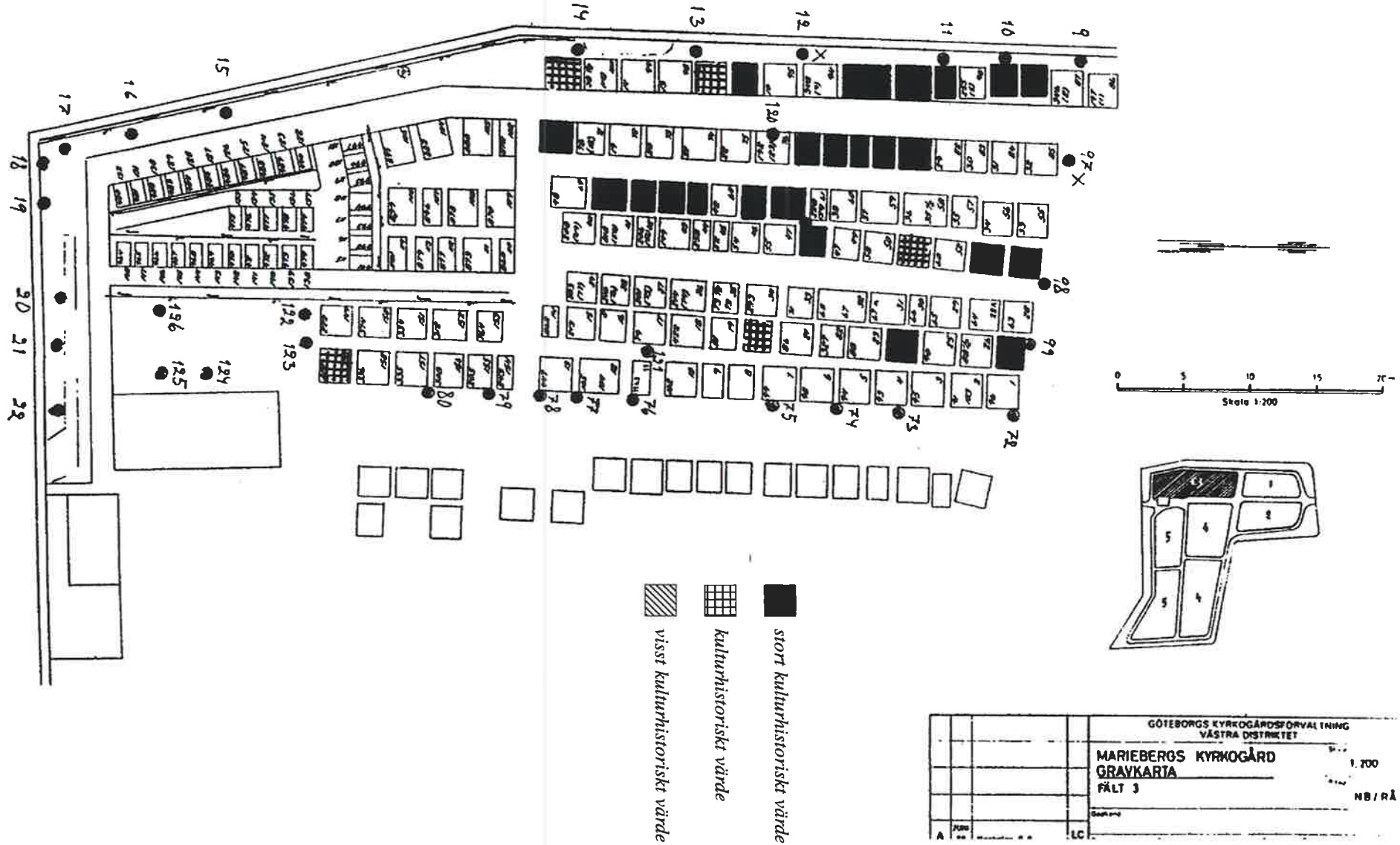
stort kulturhistoriskt värde
kulturhistoriskt värde
visst kulturhistoriskt värde
Skala 1:200
GÖTEBORGS KYRKOGÅRDSFÖRVALTNING
VÄSTRA DISTRIKTET
MARIEBERGS KYRKOGÅRD
GRAVKARTA
FÄLT 3
1:200
NB/RÅ

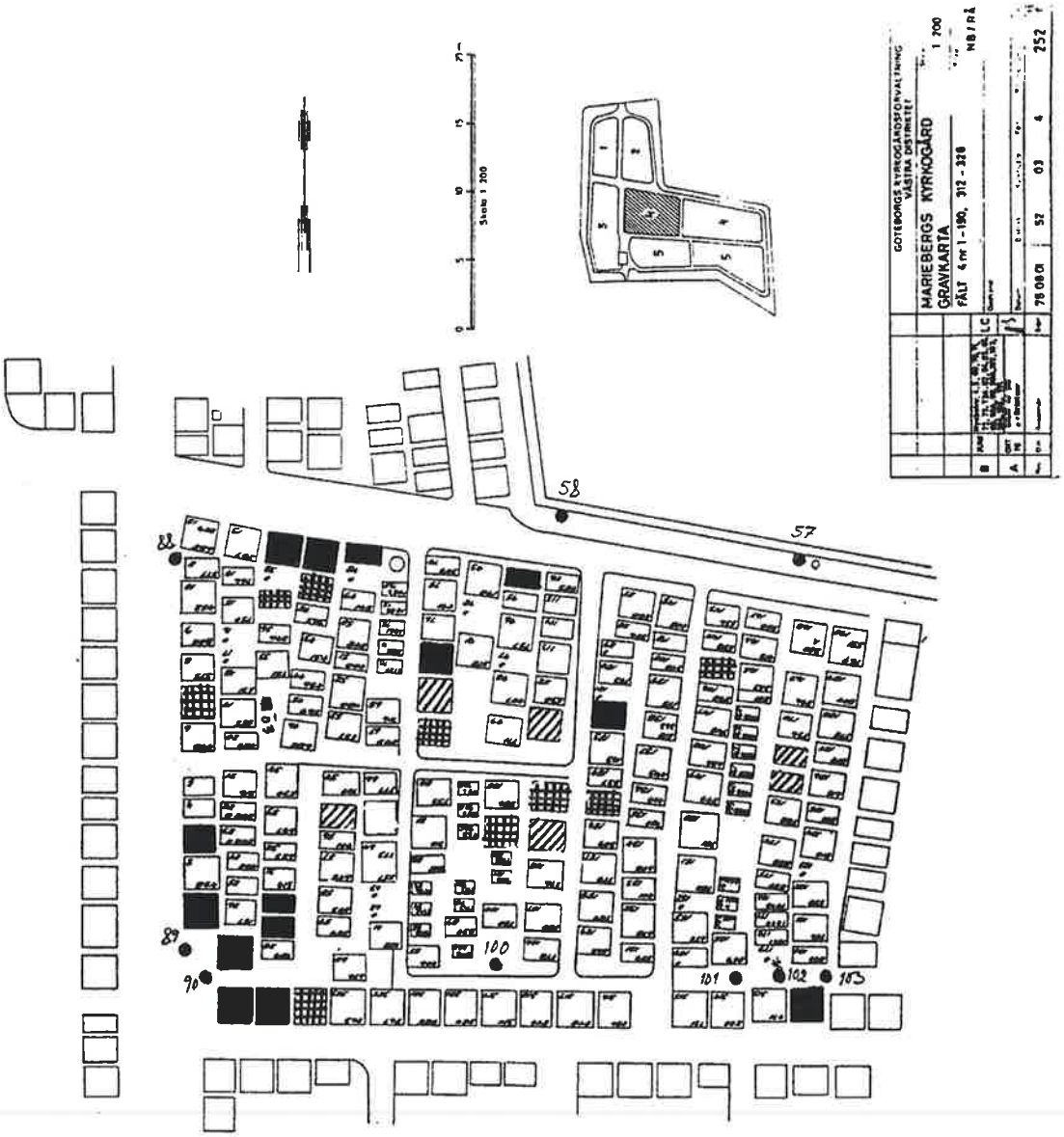

stort kulturhistoriskt värde *kulturhistoriskt värde* *visst kulturhistoriskt värde*

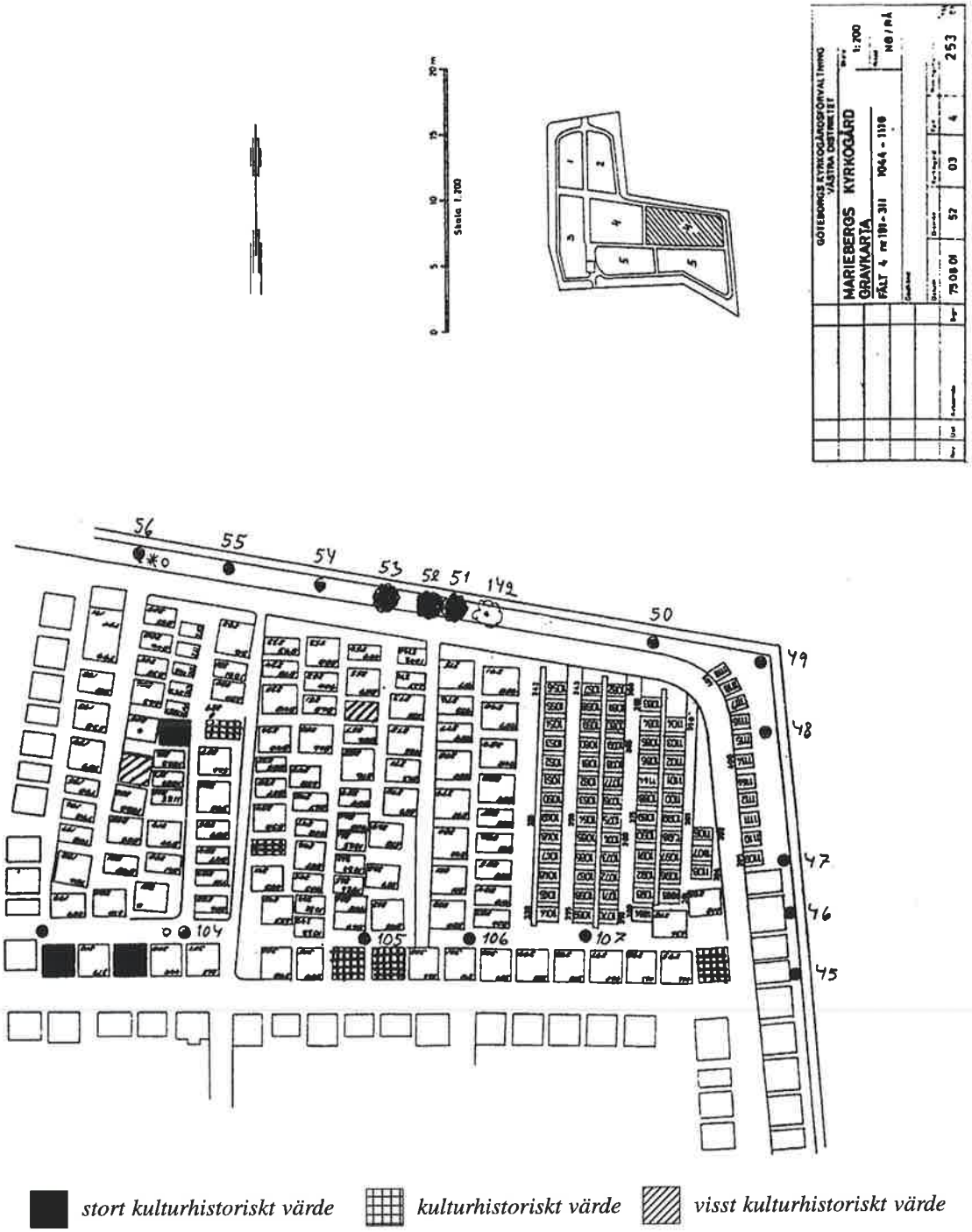

stort kulturhistoriskt värde *kulturhistoriskt värde* *visst kulturhistoriskt värde*

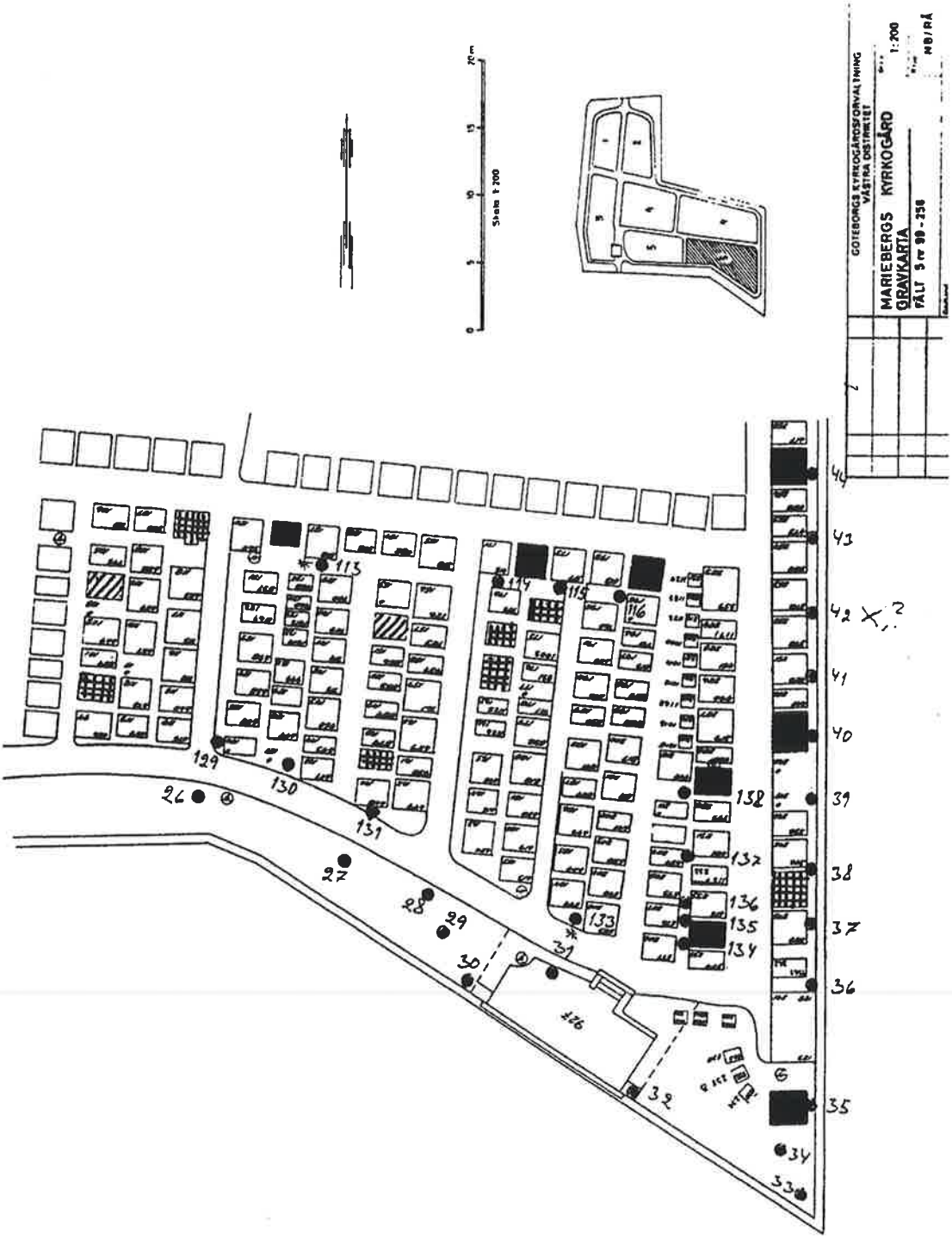

stort kulturhistoriskt värde *kulturhistoriskt värde* *visst kulturhistoriskt värde*

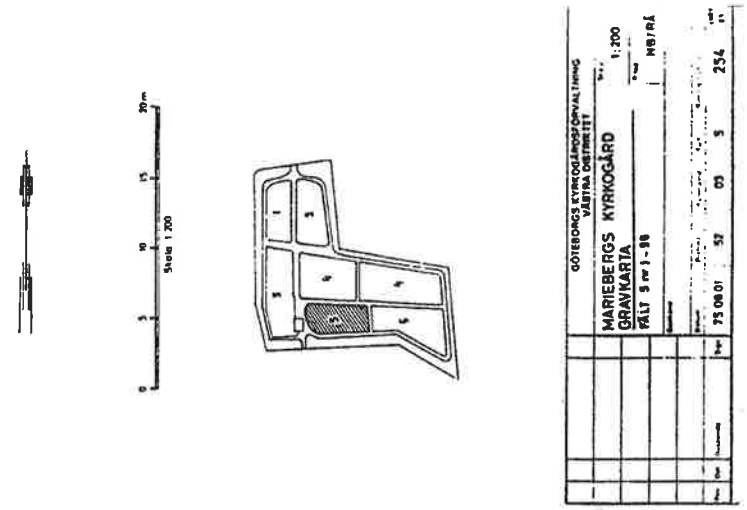

stort kulturhistoriskt värde *kulturhistoriskt värde* *visst kulturhistoriskt värde*

Källor och litteratur

Otryckta källor

* Kartor över Göteborg, Göteborgs Plan- och Mätningsarkiv

* Kartor över Göteborg, Göteborgs Stadsmuseums arkiv

* Kopia av ritning över Stampens kyrkogård från år 1797, Göteborgs Stadsmuseums arkiv.

* Äldre fotografier av Mariebergskyrkogården. Göteborgs Stadsmuseums arkiv

* Kartor på Mariebergskyrkogården från år 1797 och 1933, Kyrkogårdsförvaltningen i Göteborg, Centralarkivet (Västra kyrkogården).

* Redogörelser för de olika församlingarnas namnbyten och sammanslagningar. Landsarkivet i Göteborg, kyrkoarkiv - församlingar.

* Kyrkoarkiv, Landsarkivet i Göteborg, Karl Johan, OI:1. Handlingar - Gravbrev 1788-1819. Köpebrev 1788.

* Ombyggnadsritningar begravningskapell Mariebergs kyrkogård, Byggnadsnämndens arkiv, Göteborg

Hoberg, B, En ny utmaning - Kulturminneslagen. Föredrag vid föreningen Sveriges Kyrkogårdschefers årskongress, Växjö 3-5 september 1990.

Hoberg, B, Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser, arbetshandling 1985-03-18, 1990-01-12.

Tryckta källor och litteratur

Boman, K. A., Det gamla Majorna

Fredberg, C R A, Det gamla Göteborg. Göteborg 1919

Gravskrifter på Göteborgs Stads och närgränsande församlingars begrafningsplatser. Göteborg 1869.

Kyrkogårdens form och miljö, Boverket, RAÄ m fl. Stockholm 1991

Kyrkogårdens gröna kulturarv, Bucht m fl. Malmö 1992

Mannerstråle, C-F, Gravkonst i gjutjärn. Kulturmiljövård 6/89, s. 24-29

Pehrsson, Per, Majornas Kyrkokrönika. Göteborg 1926

Rosén, Det forna Majorna. Göteborg 1938

Stämberg, Ture, Gravvårdar under 75 år. Kulturmiljövård 6/89, s. 15-20

Wadsjö, Ambrosiani, Kyrkogårdskonst, Stockholm 1919

Öhnander, Bengt A, Sjöfararnas sista hamn. Göteborgs-Posten 1989-03-21

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM **Bilaga 1**
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR

INVENTERAT AV: FOTO:
DATUM: ORIGINALMATERIAL:

LÄN:
KOMMUN:
FASTIGHET:
STIFT:
FÖRSAMLING:
KYRKOGÅRD:
ÖVRIGT:

HISTORIK

ANLÄGGNINGSÅR:
UTVIDGNINGSÅR:
FÖRÄNDRINGAR:
FORNLÄMNINGAR:
BYGGNADER:

ÖVRIGT:

KÄLLOR

KARTOR:
LITTERATUR:
ARKIV:

BESKRIVNING

OMGIVNING:
OMGÄRDNING:
INGÅNGAR:
VEGETATION:
PLANFORM:
GÅNGSYSTEM:
NUTIDA PRÄGEL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING:

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM **Bilaga 2**
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR

Kompletterande inskriptionsinventering

Inventerat av: Karolina von Mentzer **Orginalmaterial:** GHM

Datum:

Län:
Kommun:
Fastighet:
Stift:
Församling:

Kyrkogård:
Kvarter:
Gravnummer:

Inskription:

Övrigt: